

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Nağdsız hesablaşmaların stimullaşdırılması yolları: Azərbaycan nümunəsi”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Xudaquliyev Hüseyn Arif

BAKI – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d.,dos. Əhmədov Fəriz Saleh

_____imza
“ ___ ” _____ 2019-cu il

“Nağdsız hesablaşmaların stimullaşdırılması yolları: Azərbaycan nümunəsi”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi

Qrup: 30

Magistrant

Xudaquliyev Hüseyn Arif

_____imza

Elmi rəhbər

i.ü.f.d. Bədəlov Elnur Şakir

_____imza

Proqram rəhbəri

b.m., i.ü.f.d. Hübətova Suqra İnqilab

_____imza

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

_____imza

Ways to stimulate non-cash payments: Azerbaijan's example

Abstract

The main purpose of the research is to determine the key determinants of non-cash transactions development, particularly the benefits of using debit and credit cards instead of cash payments for economy. Cashless payments are the main payment tool for developed countries. Studying the current status of non-cash payments in Azerbaijan and studying the development directions of cashless settlements using international experience on this basis will play a major role in increasing the volume of non-cash payments across the country. Increasing cashless settlements in the future will have a positive impact on the country's economy. The main form of non-cash payments is to pay using payment cards.

Payment cards (plastic cards) are one of the most convenient payment tools in our modern era. People do not carry cash and they make a comfortable payment through the card. There are several types of payment cards available. The most common of these are credit and debit cards:

1. Credit card - allows the card holder to pay for the credit limit defined. The card issuer (typically the bank) creates a payment account for the card holder and allocates a credit line to the card holder (American Bankruptcy Law Journal, 2009).

2. Debit card - allows the card holder to carry out direct payment transactions and make purchases. Debit card resembles a credit card, but unlike credit card, cash is deducted directly from the user's bank account when performing the transaction.

The benefits of applying non-cash payments are as follows:

1. In terms of convenience of financial transactions, there is no need to make money transfers during cashless payments and even do not have to stand in the bank. It will also be very easy to use when traveling. It is particularly useful in medical emergencies. It is also possible to easily pay for working hours.

2. It will help to fight corruption and transparency, fight against dirty money laundering. Cashless economy reduces tax evasion. At the same time, it is more transparent to the financial system, which prevents the formation of dirty money

Key words: non-cash, payment, card

İXTİSARLAR vƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ATM	Automated Teller Machine
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
İKT	İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları
MÖS	Milli Ödəniş Sistemi
NFC	Near Filed Communication
POS	Point of Sale
SMS	Short Message Service
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	4
I Fəsil AZƏRBAYCANDA NAĞDSIZ HESABLAŞMALARIN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ	7
1.1. Nağdsız hesablaşmaların tətbiq edilməsinin nəzəri iqtisadi əsasları	7
1.2. Nağdsız hesablaşmaların hüquqi tənzimlənməsi və təşkili prinsipləri	13
1.3. Ölkədaxili ödənişlərdə nağdsız hesablaşmaların artırılmasının əhəmiyyəti ..	17
II Fəsil NAĞDSIZ HESABLAŞMALARIN STİMULLAŞDIRILMASI VƏ NƏZARƏT TƏDBİRLƏRİ	23
2.1. Nağdsız hesablaşmalarda elektron ödəniş xidmətlərinin araşdırılması	23
2.2. Beynəlxalq təcrübədə stimullaşdırma və nəzarət tədbirləri sisteminin öyrənilməsi	28
2.3. Azərbaycanda elektron ödənişlərin stimullaşdırılmasının və infrastrukturunun mövcud vəziyyətinin tədqiqi	32
III Fəsil NAĞDSIZ HESABLAŞMALARIN TƏTBİQİNİN İQTİSADİYYATA TƏSİRİNİN ANALİZİ	42
3.1. Nağdsız ödənişlərin artırılmasının ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsirinin təhlili	42
3.2. Nağdsız hesablaşmalar ilə ÜDM və işsizlik arasındakı əlaqənin analizi	46
3.3. Nağdsız hesablaşmalara aid göstəricilərin statistik proqnozlaşdırılması	54
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	60
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	62
Cədvəllərin siyahısı	65
Şəkillərin siyahısı	66
Qrafiklərin siyahı	67

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. “Nağdsız hesablaşmalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının 23 dekabr 2016-cı il tarixli Qanunu qəbul edilmişdir. Qanunda ölkə iqtisadiyyatında aparılan əməliyyatların və hesablaşmaların şəffaflığın artırılması, maliyyə intizamının gücləndirilməsi, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsinin təmin edilməsi, vergitutma bazasını genişləndirməsi, bank sisteminin inkişafının sürətləndirilməsi, nağdsız əməliyyatların stimullaşdırılması və nağd əməliyyatların məhdudlaşdırılması öz əksini tapmışdır. Dünya ölkələri, xüsusilə də inkişaf etmiş ölkələr iqtisadiyyatda şəffaflığın artırılması və maliyyə intizamının gücləndirilməsi məqsədilə maliyyə əməliyyatlarına nəzarət sahəsində getdikcə daha həssas mövqe nümayiş etdirirlər. Bu özünü həm nağd hesablaşmaların məhdudlaşdırılması, həm də nağdsız hesablaşmaların stimullaşdırılması üzrə həyata keçirilən tədbirlərdə göstərir

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Nağdsız ödənişlərin inkişaf etdirilməsi və nağd ödənişlərin məhdudlaşdırılması problemi bir çox ölkələrin mütəxəssisləri və alimləri tərəfindən araşdırılmış, buna dair tədqiqat işləri aparılmış və elmi məqalələr yazılmışdır. Bu problemin bəzi aspektləri ölkəmizdə olan mütəxəssis və alimlər tərəfindən də öyrənilməsinə baxmayaraq bu problem müstəqil tədqiqat və araşdırma predmeti olmamışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Bu tədqiqat işinin məqsədi nağdsız hesablaşmaların genişləndirilməsi və nağd hesablaşmaların məhdudlaşdırılmasının iqtisadiyyata olan müsbət və mənfi təsirlərinin öyrənilməsi, nağdsız hesablaşmaların nağd hesablaşmalara nisbətən üstünlüklərini araşdırması, nağdsız hesablaşmaların genişləndirilməsi yollarını dünya təcrübəsindən istifadə edərək öyrənilməsi və onların azlığının səbəblərinin tədqiq edilməsi, nağdsız hesablaşmaların stimullaşdırılmasına və nağd hesablaşmaların məhdudlaşdırılmasına dair təkliflərin hazırlanması və irəli sürülməsidir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqatın obyekt kimi ödəmə əməliyyatı keçirilən bütün sahələr, xüsusilə də bank sektoru seçilmişdir. Tədqiqatın predmeti ölkəmizdə olan hesablaşmaların mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və bunun

əsasında nağdsız hesablaşmaların genişləndirilməsi üçün stimullaşdırma tədbirlərinin hazırlanmasına dair təklif və tövsiyələrin verilməsidir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın metodu kimi mövcud vəziyyətin təhlili, məntiqi ümumiləşdirmə və qruplaşdırma, statistik məlumatlardan və sosioloji tədqiqat üsullarından istifadə edilmişdir

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işinin hazırlanmasında Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinin məlumatlarından və eləcə bir çox yerli və xarici internet portallarında olan məlumatlardan istifadə edilmişdir.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işində irəli sürülən təklif və tövsiyələrin həyata keçirilməsi nağdsız hesablaşmaların genişləndirilməsi və nağd hesablaşmaların məhdudlaşdırılması üçün həyata keçirilən tədbirlərin tətbiqinə və təkmilləşdirilməsinə kömək edə bilər. Eyni zamanda əldə edilən nəticələrdən istifadə edərək yeni tədqiqat işləri həyata keçirilə bilər.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarət olmaqla 67 səhifədir.

Dissertasiya işinin giriş hissəsində mövzunun aktullığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri qeyd olunur, tədqiqatın obyektı və predmeti verilir, nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti izah edilir.

Dissertasiya işinin “Azərbaycanda nağdsız hesablaşmaların mövcud vəziyyəti” adlanan birinci fəslində nağdsız hesablaşmaların mahiyyəti açılır, nəzəri və iqtisadi əsasları izah edilir, tarixi inkişafı nəzərdən keçirilir, hüquqi tənzimlənməsi və təşkili prinsipləri araşdırılır, eyni zamanda ölkədaxili hesablaşmalarda nağdsız hesablaşmaların artırılmasının əhəmiyyəti nəzəri cəhətdən şərh olunur.

Dissertasiya işinin ikinci – “Nağdsız hesablaşmaların stimullaşdırılması və nəzarət tədbirləri” - fəslində elektron ödəniş xidmətləri öyrənilir, beynəlxalq təcrübədə stimullaşdırma və nəzarət tədbirləri sistemi araşdırılır, ölkəmizdə olan mövcud infrastruktur tədqiq edilir.

Dissertasiya işinin “Nağdsız hesablaşmaların tətbiqinin iqtisadiyyata təsirinin analizi” adlanan üçüncü fəslində isə nağdsız hesablaşmaların ölkə iqtisadiyyatına təsiri təhlil edilir, nağdsız hesablaşmaların ÜDM və işsizlik ilə olan əlaqəsi analiz edilir, nağdsız hesablaşmalara aid olan bəzi statistik göstəricilər proqnoz edilir.

Dissertasiya işinin “Nəticə və təkliflər” bölməsində həyata keçirilən araşdırmalar əsasında əldə edilmiş nəticələr və irəli sürülən təklif və tövsiyələr qeyd olunmuşdur.

I Fəsil AZƏRBAYCANDA NAĞDSIZ HESABLAŞMALARIN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

1.1. Nağdsız hesablaşmaların tətbiq edilməsinin nəzəri-iqtisadi əsasları

Nağdsız ödəniş sistemlərinin xüsusiyyətlərini və onların fəaliyyətini başa düşmək üçün ilk növbədə, nağd və nağdsız ödənişlərin təriflərini və bu iqtisadi hadisələrin mahiyyətini araşdırmaq lazımdır. Müasir dövrdə nağdsız ödəniş sisteminin inkişafı dövrüyyə xərclərini və pul emissiyasını azaltmağa imkan verir və bu da öz növbəsində mühüm iqtisadi mənfəətlərə gətirib çıxarır.

Biz son illərdə geniş yayılmış texnoloji inqilaba şahid olduq. Bu inqilab nəticəsində kompüter gücünün dəyərindəki azalma ilə bərabər texnologiya və biliklərin daha öncə görülməmiş miqyasda ötürülməsini daha da sürətləndirdi və asanlaşdırdı. Və nəticədə maliyyə və ticarət axınının qloballaşmasını daha da irəli götürməyə imkan verdi. Bu kontekstdə, gündəlik həyatımızda bu dəyişikliyi göstərən ən mühüm göstəricilərdən biri pərakəndə ödəmə üsullarındakı ani inqilab olmuşdur. Artıq bir çox ölkələrdə nağd pul ilə ödəniş etmək vərdişi azalmışdır. Dünyada nağd ödənişlərin hələ müştərilər tərəfindən ənənəvi və geniş şəkildə istifadə olunmasına baxmayaraq, nağdsız ödənişlər sürətlə artır. Dinamik inkişaf edən məlumat və ödəniş texnologiyaları bu tendensiyanın əsas səbəbidir. Nağd ödənişlər eyni forma və vəzifələrə malik olsa da, nağdsız ödənişlər daimi inkişaf və təkmilləşdirmə prosesindədir. Pərakəndə ödəniş bazarları kartlar, elektron ödənişlər və digər rəqəmsal ödənişlər ilə əhatə olunur. İstehlakçıların və sahibkarların ödəmə metodlarındakı geniş seçimi, pul dövriyyəsində əhəmiyyətli artımlara səbəb olur.

Tədqiqatın əsas məqsədi nağdsız əməliyyatların inkişafının əsas determinantlarını, xüsusilə də nağd ödənişlər əvəzinə debet və kredit kartlarının istifadəsinin iqtisadiyyata olan yararlarını müəyyən etməkdir. Kredit və debet kartlarının istifadəsi ilə nağdsız ödənişlərin artırılmasının ən əsas amillərindən biri sistemin təhlükəsizliyinə əhalinin güvənini artırmaqdır (Łukasz Goczek, Bartosz Witkowski, 2015; Eldar Rafailov, 2015).

Pərakəndə ödənişlərdə nağdsız ödəmə üçün istifadə olunan alətlərə böyük maraq göstərilir. Ödəmə, bir fiziki və ya hüquqi şəxsin borcunu qaytarmaq məqsədi ilə digər fiziki və ya hüquqi şəxsin hesabına borcun dəyərini köçürdüüyü zaman meydana gəlir.

Təkmilləşdirilmiş kompüter texnologiyalarının banklarda tətbiqi tənziqlənməsi ötən onillikdə sürətli maliyyə innovasiyasının baş verməsinə səbəb olmuşdur. Bu da öz növbəsində nağd pul ödənişlərindən başqa müxtəlif ödəniş alətlərinin istifadəsinə təkan vermişdir ki, kredit və debet kartları ilə ödəniş etmək mümkün olmuşdur. Lakin nağdsız ödəniş mexanizmlərinin pərakəndə səviyyədə tendensiyalarına və inkişaflarına faktiki olaraq təsir göstərən əsas amilləri dərk etməyə az diqqət yetirilmişdir Pərakəndə ödənişlərdə nağdsız ödənişlərin inkişaf etdirilməsi üzrə empirik araşdırmalar nisbətən azdır və araşdırmaların əksəriyyəti analitiktir (Łukasz Goczek, Bartosz Witkowski, 2015).

Dünya Ödəniş Hesabatı (World Payment Report 2014) göstərir ki, nağdsız ödənişlər inkişaf etmiş ölkələrdə, xüsusilə də, Avropa ölkələrində yüksək nüfuz qazanıb və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə də getdikcə nüfuz qazanır. Eyni hesabatda, nağdsız ödənişlərin artmasını göstərməsinə baxmayaraq, dünya ölkələrində hələ də nağd puldan geniş istifadə olunduğunu və əksər ölkələrdə yüksək dərəcəyə malik olduğunu göstərir (Xiao Xiao, Jonas Hedman and Emma Runnemark, 2015).

İlk növbədə nağdsız ödənişlərin tarixi inkişafını nəzərdən keçirmək lazımdır. Nağdsız ödənişlərin inkişaf tarixini təhlil etmək üçün bu terminin tərifini anlamaq lazımdır. Nağdsız ödənişin nə olduğu haqqda fərqli şərhələr var. Nağdsız ödəmə konsepsiyasının ən geniş yayılmış tərifini, pul vəsaiti istifadə etməyən fiziki və ya hüquqi şəxslərə satılan mallara, göstərilən xidmətlərə və ya başqa işlərə görə ödənişin edilməsi metodudur.

Nağdsız ödənişlərin inkişaf tarixi, qədim dövrlərdə ticarət fəaliyyətinin inkişafı ilə başlamışdır. Nağdsız ödənişlərin ilkin forması çeklər və valyuta istiqrazları olub, daha sonra yeni növ nağdsız ödəniş metodları yaranıb.

İlk nağdsız ödəniş vasitələrindən biri “Adesha” adlandırıldı. Adeshalar, e.ə IV-II əsrlərdə Hindistanda geniş yayılmış ticarət vasitələri idi.

Romalılar I əsrin əvvəllərində “praescriptiones” istifadə edirdilər. “praescriptiones” bir nəzarət forması idi.

III əsrdə farslar “sakk” deyilən akkreditivlərdən istifadə edirdilər. Bir “sakk” müəyyən məhsulların tədarükü üçün müəyyən bir məbləğdə vəsait ödəmək öhdəliyi idi. Asiya ticarətinin sürətlə inkişafı sayəsində, “sakk” böyük miqdarda regional miqyasda ödəniş vasitəsi oldu. “Sakk” tədricən inkişaf etmişdir və sonra əsasən IX əsr Abbasi Xəlifəsi tərəfindən istifadə edilmişdir.

XVI əsrdə xarici ticarətin sürətlə inkişafı və istehsal fəaliyyətlərinin intensivləşdirilməsi sayəsində insanlar nağd vəsaitlərini banklara yatırmağa başladılar. Hollandiyalı bankirlər arasında rəqabət olduğuna görə daha böyük fayda əldə etmək məqsədilə müştərilərə əlavə xidmətlər təklif etdilər. Beləliklə, bankirlər öz əmanətçilərinə ticarət fəaliyyətində ödəniş mexanizmi kimi istifadə etmək üçün yazılı göstərişlər təqdim etmişdilər.

İlk əlyazma çek XVII əsrin ortalarında Böyük Britaniyada yarandı və onu paylayan İngiltərənin Mərkəzi Bankı yarandı. Çekləri göstərən seriya nömrələri ilk dəfə Böyük Britaniyada tətbiq olundu. Onların əsas məqsədi İngilis Bank sisteminin müştəriləri tərəfindən həyata keçirilən ödəmə əməliyyatlarının ən yüksək səviyyədə təhlükəsizliyini təmin etmək idi.

XIX əsrin əvvəllərində Şotland Kommersiya Bankı fərdi bank çeklərini istifadə edən ilk maliyyə institutu oldu. Bank, hesab sahibinin adını əvvəlcədən hazırlanmış çek üzərinə çap etdirdi, beləliklə yalnız müvafiq hesab sahibinə bu maliyyə alətindən istifadə etmək mümkün oldu.

XIX əsrin sonlarında teleqrafın ixtirası nəticəsində banklar pul köçürmələrini nağdsız ödənişlərin yeni bir üsulu kimi istifadə etməyə başladılar (Eldar Rafailov, 2015).

XX əsrin əvvəli pul və çeklər satınalmalar, maliyyə əməliyyatları üçün ən çox istifadə olunan vasitə idi (Evans, D. S., Schmalensee R., 2005). XX əsrin ikinci yarısında kredit və debet kartları kimi ödəmə kartları alış-veriş üçün hazırlanmış və

sonra “ATM”-dən nağd pul çıxarmaq üçün istifadə edilmişdir (Slawsky J. H., Zafar S., 2005).

Ödəmə kartlarının tarixi XX əsrin əvvəllərində dünya miqyasında sənaye istehsalının intensivləşdirilməsi və beləliklə, global səviyyədə alqı-satqının artması ilə başladı. 1900-cü illərin əvvəllərində bəzi Amerika və Qərbi Avropa neft şirkətləri öz müştəriləri üçün xüsusi hazırlanmış kağız kartlarını kredit alətləri kimi istifadə etmişdilər. O zamanlar ödəniş kartları çox məhdud bir dövrüyyəyə sahib olmuşdur və əsasən asanlıq üçün deyil, marka sadıqlıyı yaratmaq məqsədi ilə istifadə olunurdu. Bununla belə, belə bir məhdud istifadəyə baxmayaraq, ödəniş kartları qlobal bazarda potensial uğurlarını göstərmiş və həmin vaxtdan sonra həm fiziki formasında, həm də istifadənin təyinatındakı dəyişikliklərlə birlikdə tədricən inkişaf etmişdir.

1946-cı ildə ilk bank kartı Amerikan bankir Con Biqqins tərəfindən istifadəyə verilmişdir. Kart "Charg-It" adlandırılmış və insanlar tərəfindən gündəlik alış-veriş üçün istifadə edilmişdir. Beləliklə, satıcıya "Charg-It" kartını göstərərək, müştəri kreditlə müəyyən məhsulları ala bilirdi. Alıcının qəbzi Con Biqqinsin sahib olduğu banka göndərilirdi. Bu kartın yalnız lokal istifadə oluna bilməsinə və kart sahiblərinin ödənişi etmək üçün yalnız Biqqinsin bankında hesab sahibi olmalarına baxmayaraq, ödəmə kartlarının inkişaf tarixində "Charg-It" mühüm mərhələ olmuşdur.

Ödəmə kartlarının inkişafına dair növbəti addım 1949-cu ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında olub və burada yeni bir ödəniş kartı istifadəyə verilib. Bu fikir maliyyə firması olan “Hamilton Credit Corporation Frank McNamara”-nın sahibi və onun korporativ hüquqşünası ilə arasında dostluq görüşündə meydana gəlib. İnkişaf etdirilən məhsula “Diners Club” adı verildi və əvvəlcə “diners” üçün ödənişlərdə istifadə olundu. “Diners Club” kartları ilk növbədə kredit kartları kimi ödənişlər üçün nəzərdə tutulmuşdu, lakin bundan sonra debet kartı variantı istifadəyə verildi və bundan sonra yeməklərin dəyəri birbaşa müştərinin hesabından silinirdi. İlk ödəniş kartları qeyri-bank məhsulları idilər və müasir variant kimi plastikdən deyil, kartondan hazırlanmışdılar.

“Diners Club”-ın müvəffəqiyyəti yeni maliyyə məhsulunun sürətlə populyarlaşmasına kömək etdi və nəticədə ilk olaraq “American Express” bankının və daha sonra digər Amerikan banklarının bazara öz yeni məhsulları ilə daxil olmasına şərait yaratdı. İşgüzar fəaliyyətlərində kart ödənişlərini geniş şəkildə təqdim edən ilk banklar ABŞ-ın iki böyük bankı olan “Bank of America” və “Chase Manhattan Bank” olmuşdur. Bütün bank məhsulları yalnız öz gələcək inkişaf potensialını əhəmiyyətli dərəcədə daraldan sələflər kimi lokal olaraq istifadə edirdi. 1951-ci ildə Nyu-Yorkun “Franklin Milli Bankı” kredit müştəriləri üçün misilsiz bir ödəniş kartı istifadəyə verdi. Bununla belə, maliyyə bazarında oyunçular ödəniş kartlarının istifadəsini tamamilə yeni səviyyəyə gətirməyə cəhd göstərməyə başladılar.

1959-cu ildə “American Express” bazarda ilk plastik kartı istifadəyə verdi. Artıq o vaxtdan etibarən şirkət maliyyə ödənişləri bazarında, xüsusilə də ödəniş kartları sektorunda böyük dərəcədə iştirak edirdi. Təşkilatda xaricə səyahət edən turistlərin ondan artıq ölkədən alışveriş etmək üçün istifadə edə biləcəyi xüsusi bir kart var idi. Həmçinin, 1950-ci illərin sonlarında “Diners Club” artıq 200 000-dən çox istifadəçiyə sahib idi və bu müddət ərzində ödəniş kartlarının böyük populyarlığının olduğunu sübut edir. 1959-cu ildə həm “Diners Club” həm də “American Express” ödəniş kartı sahiblərinə onların kart hesablarında bərpa olunan qalıqları saxlamaq üçün bir seçim təqdim etdi. Bu, maliyyə sektorunda istifadə edilən köhnə "qapalı döngü" sistemini aradan qaldırmaq və daha çox insana ödəniş kartları təqdim etmək üçün edilmişdi. Bu addım maliyyə qurumlarının daha çox məsuliyyətini nəzərdə tutsa da, müştərilərə gündəlik və kommersiya fəaliyyətlərində daha çox rahatlıq təmin edirdi və bu, ödəniş kartlarının populyarlığını artırırdı.

1966-cı ildə bir qrup bank “MasterCard” kimi tanınan “InterBank Card Association” adlı assosiasiya təşkil etmişdir. Bu kart assosiasiyası, əlbəttə, maliyyə xidmətləri tarixində yeni bir mərhələ idi. Buna görə, müştərilərin müəyyən bir bankda hesabı olub-olmamasından asılı olmayaraq, onlara dünyanın dörd bir yanında ödəniş kartlarından istifadə etməyə imkan verən ilk "açıq döngü" sistemi

oldu. Ödəmə kartı ilə ödənişlər etmək üçün assosiasiya aid olan banklardan birində hesaba sahib olmaq kifayət idi. Daha sonra “InterBank Card Association” üzvləri arasında sazişlər imzalandı. Ödəmə kartı üçün istifadə olunan yeni sistem, ödəmə kartı istifadəçiləri üçün bütün əməliyyatları əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırdı və eyni zamanda dünya səviyyəsində ticarəti artırdı. İkincisi, müştərilərin istifadə etdiyi bankdan asılı olmayaraq, bir başa bank hesablarına pul yatıraraq sadə kart dəyişmə əməliyyatları etmək imkanı olduğundan, təkcə müştərilərə deyil, həm də məhsul və xidmət təchizatçılarına faydalı oldu. Daha sonra, “Visa” adlı bənzər bir banklararası birləşmə ortaya çıxdı.

1968-ci ildə “InterBank Card Association” “Meksika Banco Nacional” ilə birliyin qurulması yolu ilə beynəlxalq səviyyədə böyüdü. Daha sonra, bir çox Avropa və Yapon bankları “InterBank Card Association”-a qoşulmuşdur və 1970-ci ilə kimi birliyin artıq Avstraliya və Afrikadan üzvləri olmuşdur. Assosiasiyanın coğrafi əhatə dairəsinin sürətlə genişlənməsi dünya miqyasında insanlar arasında ödəniş kartlarının tələbini sınaqdan keçirdi və tendensiyalar gələcəkdə ödəniş kartları bazarında artımın gözləndiyini açıqladı.

1970-1980-ci illərdə “MasterCard” və “Visa” ödəniş sistemlərinin coğrafi əhatə dairəsi genişlənməmiş və xidmətlərin çeşidi artmışdır. 1983-cü ildə “STMicroelectronics” tərəfindən ön ödəməli telefon kartları təqdim edilmişdir. 1990-cı ildə hədiyyə kartları hədiyyələr yerinə mağazalarda geniş yayılmışdır. 1997-ci ildə işçilərin əmək haqqının ödənilməsini asanlaşdırmaq üçün geniş global şirkətlərdə əmək haqqı kartları tətbiq edilmişdir. 2000-ci illərdə ödəmə kartı seqmentindəki əsas inkişaf vektoru əməliyyat səviyyəsinin artması, təmassız kartların yaradılması, müştərilərin rahatlığıdır və s. olmuşdur.

1990-cı illərdə elektron ticarət, internet üzərindən maliyyə əməliyyatları aparmanın alternativ bir yolu olaraq ortaya çıxdı ki, bu da sonradan internet ödənişləri və internet banklarının yaranmasına təkan verdi (Zwass V., 1996). İndi NFC (Near Field Communication) əsasında təmassız kartları və mobil ödəniş tətbiqləri də daxil olmaqla, müxtəlif rəqəmsal ödəniş texnologiyalarının siyahısını da əlavə etmək olar (Chae J. S. U., Hedman J., 2015). Bu günün istehlakçıları yalnız

mal və xidmət arasında seçim etməməli, həm də ödəniş texnologiyaları arasında seçim etməlidirlər. İstehlakçıların “online” ödəniş üçün istifadə edə biləcəyi vasitələrə misal olaraq, internet bankçılığını və ödəniş kartlarını göstərmək olar.

Ödəniş sahəsində ən çox öyrənilən sahə müxtəlif ödəniş texnologiyalarının istehlakçıların xərcləmə davranışlarına təsiridir. Məsələn, Raghbir və onun həmkarları pul, kredit kartı və hədiyyə kartı kimi müxtəlif ödəniş texnologiyalarından istifadə edərkən istehlakçıların xərcləmə davranışlarının fərqli olduğunu (məs. xərclərin miqdarı, ödəməyə hazırlıq) önə çıxaran bir çox tədqiqat həyata keçirib.

Nağdsız ödənişlər ilə bağlı digər tədqiqat istiqamətlərinə elektron pul, SMS ödənişləri və mobil ödənişlər kimi yeni ödəniş texnologiyaları aiddir. Mobil ödəniş araşdırmalarında əsas sənədlərdən biri olan “The Journal of Strategic Information Systems”, insanların mobil ödənişlərdən istifadə etməyə hazır olduqlarını öyrənmiş və belə ödəniş texnologiyası film biletləri və ya avtobus biletləri kimi kiçik dəyərli əməliyyatlarla məşğul olduqda faydalı ola biləcəyini ortaya qoymuşdur (Mallat, 2007).

Ödəmə sahəsindəki ən az tədqiq edilən istiqamət müxtəlif ödəniş texnologiyalarının faktiki istifadəsi ilə bağlıdır. Bu cür məsələlər tez-tez maliyyə və ya iqtisadi intizam tədqiqatçıları tərəfindən tədqiq edilir, xüsusi ödəmə vasitələrinin istifadəsinin makro səviyyədə inkişafına və ya ödənişdən istifadə ilə bağlı mikro səviyyəli istehlakçı xüsusiyyətlərinə diqqət yetirir (Xiao Xiao, Jonas Hedman and Emma Runnemark, 2015).

1.2. Nağdsız hesablaşmaların hüquqi tənzimlənməsi və təşkili prinsipləri

“Nağdsız hesablaşmalar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”-na əsasən nağdsız ödənişlər 3 formada həyata keçirilir:

- Hər hansı bir fiziki və ya hüquqi şəxs bank hesabında olan vəsaitinin digər bir fiziki və ya hüquqi şəxs bank hesabına köçürülməsi yolu ilə həyata keçirilir. Yəni, hər hansı bir sahibkar bank hesabında olan vəsaiti ödəmə sənədi vasitəsi ilə aldığı malın, xidmətin və işin dəyərini

həmin şəxsin bank hesabına köçürməklə həyata keçirir. Bu kimi ödənişlər nağdsız hesablaşmalar hesab olunur.

- Nağdsız hesablaşmaların digər bir forması ödəniş terminalları vasitəsi ilə həyata keçirilən hesablaşmalardır. Yəni, hər hansı bir fiziki və ya hüquqi şəxs öz xərclərini ödəmək məqsədi ilə nağd pulu ödəniş terminallarına daxil etməklə həyata keçirir. Bu kimi ödənişləri də nağdsız hesablaşmalara aid olunur.
- Nağdsız hesablaşmaların başqa bir forması isə birbaşa nağd pul şəklində hər hansı bir fiziki və ya hüquqi şəxsin bank hesabına köçürülməsi yolu ilə həyata keçirilir. Yəni, hər hansı bir fiziki və ya hüquqi şəxsin aldığı malın, xidmətin və işin dəyərini ödəmək məqsədi ilə nağd pulu həmin şəxsin bank hesabına nağd şəkildə köçürməsi ilə həyata keçir.

“Nağdsız hesablaşmalar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”-na əsasən hesablaşmaların məhdudlaşdırılmasına görə 3 hissəyə bölmək olar.

1. Məhdudlaşdırılan hesablaşmalar
2. Yalnız nağdsız qaydada həyata keçirilməli olan hesablaşmalar
3. Nağd qaydada həyata keçirilməsi məhdudlaşdırılmayan hesablaşmalar (<https://transparency.az>, 2019)

Qanun qəbul edilməmişdən əvvəl vergi ödəyicisinə heç bir məhdudiyyət qoyulmamışdı. İstədiyi məbləğdə nağd qaydada hesablaşmalar həyata keçirə bilirdi. Yeni tətbiq olunan Qanuna əsasən isə vergi ödəyicilərinə müəyyən qaydada qadağalar qoyulmuşdur. Statusundan asılı olaraq hər bir vergi ödəyicisinin təqvim ayı ərzində həyata keçirdiyi nağd ödənişlərinin ümumi məbləği aşağıda qeyd edilən məbləğdən artıq olarsa həmin ödəyici digər ödənişlərini nağdsız şəkildə həyata keçirməlidir:

- ƏDV məqsədləri üçün qeydiyyatda alınmış və vergi tutulan əməliyyatlarının həcmi ardıcıl on iki aylıq dövrün istənilən bir ayında (aylarında) 200000 AZN-dən artıq olan ticarət və ictimai iaşə fəaliyyəti ilə məşğul olan vergi ödəyicilər 30000 AZN-dən;

- Digər vergi ödəyiciləri 15000 AZN-dən.

Bunlardan başqa qanunda aşağıdakı kimi hesablaşmaların da yalnız nağdsız şəkildə yerinə yetirilməsinə dair tələblər qoyulmuşdur:

- a) maliyyə sanksiyaları, inzibati cərimələr, vergilər, faizlər, gömrük rüsumları və yığımları
- b) kreditlərin verilməsi, sığorta ödənişləri və lizinq əməliyyatları üzrə borcların qaytarılması
- c) publik hüquqi şəxslərə və büdcə təşkilatlarına ödənilən xidmət haqları həmçinin digər yığımlar, dövlət orqanlarına, dövlət mülkiyyətində olan və səhmlərinin (paylarının) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərə
- d) kommunal xərclər və stasionar telefon xidmətləri
- e) vergi ödəyicilərinə faizsiz pul vəsaitlərinin qaytarılması və ödənilməsi
- f) dövlət satınalma müqaviləsi ilə əldə olunan məbləğin xərclənməsi
- g) turagentlərə ödənişlər
- h) təhsil haqlarının ödənilməsi

Əməliyyatlarının həcmi ardıcıl on iki aylıq dövrün istənilən bir ayında (aylarında) 200000 AZN-dək olan iaşə, pərakəndə ticarət və xidmət sahəsində çalışan şəxslər istisna olmaqla, digər şəxslər tərəfindən verilən əmək haqları, pensiya, maddi yardım, təqaüd, müavinətlər, həmçinin birdəfəlik müavinətlər, təzminatlar və kompensasiyalar yalnız nağdsız qaydada həyata keçirilməlidir.

Qeyd edilənlərdən başqa banklardan nağd pulun çıxarılmasının məhdudlaşdırılması üçün Vergi Məcəlləsinə 16.1.11-8-ci, 150.1.12-ci, 150.3.3-cü və 220.12-ci maddələri əlavə edilmişdir. Bu əlavələrə görə fərdi sahibkarlar və hüquqi şəxslər tərəfindən pul vəsaitlərinin bank hesablarından nağd şəkildə çıxarılmasına görə poçt rabitəsinin operatorları və banklar tərəfindən bir faiz sadələşdirilmiş vergi tutulması və hesabat ayından sonrakı ayın iyirmisindən gec olmayaraq hesablanmış verginin dövlət büdcəsinə köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdur. Sadələşdirilmiş vergi vergi ödəyicisinin bank hesabından tutulur. Əgər sahibkar gəlir və ya mənfəət vergisi ödəyicisidirsə o zaman tutulmuş

sadələşdirilmiş verginin məbləğini xərcinə salaraq gəlirdən çıxıa biləcək. Misal olaraq vergi ödəyicisi bank hesabından 30000 AZN nağdlaşdırsa ödəmə mənbəyindən 1 % sadələşdirilmiş vergi tutlacaq. Vergi ödəyicisinə 30000 AZN verməsinə baxmayaraq onun hesabından 300 AZN də vergi tutulacaq. Mənfəət vergisi ödəyicisi 300 AZN-i mənfəət vergisi hesablayan zaman xərcinə əlavə edəcəkdir.

Qanuna əsasən öz xərclərini nağd şəkildə ödənilməsinə qoyulan məhdudiyyətlər və bank hesabından nağd şəkildə pulun çıxarılmasına tətbiq olunan bir faiz sadələşdirilmiş vergi vətəndaşlara deyil, yalnız vergi ödəyicilərinə tətbiq olunur.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarından məhsullarının qəbulu, qara və əlvan metal qırıntılarının, kağız, plastik və şüşə məmulatlarının, işlənmiş şinlərin qəbulu edilməsi zamanı ödəniş həyata keçirərkən ödəniş üçün nağd pul vəsaitindən istifadəyə limit yoxdur. Bu məhdudlaşdırılmayan ödənişlər vergi ödəyicisi olmayan şəxslərdən malları qəbul edərkən tətbiq olunur.

“Nağdsız hesablaşmalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun pozulmasına görə Vergi Məcəlləsinə 58.7-1-ci maddə əlavə edilmişdir. Bu əlavəyə əsasən qanunda nəzərdə tutulan nağd şəkildə həyata keçirilməsi məhdudlaşdırılan əməliyyatların nağd şəkildə həyata keçirilməsinə görə vergi ödəyicisinə maliyyə sanksiyaları tətbiq olunacaqdır. Bu qanun pozuntusu il ərzində bir dəfə baş verdikdə vergi ödəyicisinə həyata keçirdiyi əməliyyatın ümumi həcmnin 10 %-i, il ərzində ikinci dəfə bu qanun pozuntusu baş verdikdə vergi ödəyicisinə həyata keçirdiyi əməliyyatın ümumi həcmnin 20 %-i, il ərzində üç və daha çox dəfə qanun pozuntusu baş verərsə vergi ödəyicisinə həyata keçirdiyi əməliyyatın ümumi həcmnin 40%-i miqdarında maliyyə sanksiyası tətbiq olunur (<http://www.taxes.gov.az> [2019](#)).

2019-cu il yanvar ayının 1-dən etibarən ictimai iaşə və ticarət sektorunda çalışan fiziki və hüquqi şəxslərə nağdsız ödənişlərin həcminə uyğun olaraq vergi güzəştləri tətbiq edilir. Bu kimi stimullaşdırıcı tədbirlərin 3 il müddətinə davam edəcəyi gözlənilir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 102.1.24-cü maddəsinə əsasən, pərakəndə satış formasında mal və məhsulların satışının həyata keçirilməsi üzrə ictimai iaşə fəaliyyəti və (və ya) ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olan fərdi sahibkar tərəfindən ödənilməli olan gəlir vergisinin həcmi 2019-cu ilin yanvar ayının 1-dən başlayaraq 3 il müddətinə Azərbaycan Respublikasının Qanunu olan “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” qanununda müəyyən edilən qaydaya əsasən POS terminal vasitəsilə nağdsız şəkildə həyata keçirilən ödəmələrin ümumi gəlirdəki xüsusi çəkisinə uyğun olaraq müəyyən edilmiş verginin 25 %-i həcmində azaldılır.

Bu güzəşt hüququ müəyyən edilərkən vergi orqanında qeydiyyatda olan şəxslər tərəfindən POS terminal vasitəsilə həyata keçirilən ödəmələrin məbləği nəzərə alınmır. Bu, vergi orqanında uçotda olan şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədi ilə aldıkları mallara, işlərə, xidmətlərə görə ödədikləri məbləğlərə tətbiq edilir. Vergi orqanında uçotda olan şəxsin şəxsi istehlakı üçün aldığı mala görə nağdsız şəkildə POS terminal vasitəsilə həyata keçirdiyi ödəmələrin məbləği nəzərə alınır.

1.3. Ölkədaxili ödənişlərdə nağdsız hesablaşmaların artırılmasının əhəmiyyəti

Ödəniş etmənin güvənli və rahat bir yolu nağdsız əməliyyatdır. Nağdsız əməliyyatlar, dünya iqtisadiyyatında nəgd istifadə etmədən ödəmə etməyin bir növüdür. Nağdsız ödəmə, insanların elektron ödəniş və ya çeklə ödəniş etmələrinə icazə verərək, mal və xidmət alış-verişi zamanı pulun istifadəsini aradan götürür. Nağdsız əməliyyatların istifadəsi gündəlik həyatda 1990-cı illərdən etibarən elektron bankınqın populyarlaşması ilə başladı. 2010-cu ildə rəqəmsal ödəniş metodları bir çox ölkələrdə geniş yayılmışdır. Misal olaraq, “Paypal”, “Apple” kimi şirkətlər tərəfindən idarə olunan rəqəmsal portmanat sistemini, elektron kartı və ya smartfondan kontaktsiz ödənişi, elektron hesabı və s. elektron bankçılığa aid etmək olar (Dr. Neetu Kumari, Jhanvi Khanna, 2017). Araşdırmaların bir çoxu göstərir

ki, nağdsız ödənişlər bütün dünyada sürətlə artmaqda olsa da, nağd ödənişlərdən istifadə hələ də qalmaqda davam edir. Elektron ödənişlər sistemini tətbiq etməklə iqtisadiyyatı nağdsız iqtisadiyyata gətirib çıxarmaq olar. Nağdsız əməliyyatlar müştərilər üçün etibarlı bir ödənişdir, gəlirləri və satıcının məhsuldarlığını artırır (Premchand A., A. Choudhry, 2015).

Nağdsız iqtisadiyyat, cəmiyyətdə çox az pul axını olduğu bir vəziyyətdir və satınalmaların çox hissəsi elektron xidmət tərəfindən həyata keçirilir. Əməliyyatlar əsasən faktiki pul ilə ödənilməyən bir iqtisadi sistemdir. Mal və xidmətlərin digər mal və xidmətlərə mübadilə edildiyi bir iqtisadi sistem deyil. Bu məhsulların elektron xidmət vasitəsi ilə alınan və ödənilən iqtisadi bir vəziyyətdir (Woodford, 2003).

Elektron ödənişlərdən başqa ödəniş tapşırığı, akkreditiv, inkasso və inkasso sərəncamları kimi nağdsız formada ödənişlər mövcuddur.

Ödəniş tapşırığı, ödəyicinin öz hesabında olan müəyyən məbləğdə pul vəsaitinin çıxarılıb, digər müəssisənin (müəssisələrin) hesabına köçürülməsi haqqında banka verdiyi yazılı tapşırıqdır. Ödəniş tapşırığı müəyyən formada olan sənədin doldurulduğu gündən sonrakı 3 gün ərzində qüvvədə olur. Ödənişi edənin hesabında ödəmək istədiyi məbləğdə vəsait olduqda bank tərəfindən ödəniş tapşırığı qəbul edilir. Ödəniş tapşırığı aşağıdakı kimi hallarda istifadə oluna bilər:

- Göstərilən xidmətlərin, görülmüş işlərin, yola salınmış mal və materialların dəyərinin ödənilməsində
- Büdcəyə və büdcədən kənar fondlara pulun ödənilməsində
- Əvvəlcədən ödəmə nəzərdə tutulduqda
- Borcların və kreditlərin ödənilməsində
- Müqavilədə və qanunvericilikdə nəzərdə tutulan pul köçürmələri

Yaranan risklərin aradan qaldırılması və ticarət əməliyyatlarının rahat həyata keçirilməsi üçün beynəlxalq səviyyədə akkreditivlərdən geniş istifadə olunur. Akkreditiv, satıcı tərəfindən malın (malların) göndərilməsi, müvafiq sənədlərin təqdim edilməsi müqabilində, alıcının göstərişinə əsasən qeyd olunan məbləğin satıcıya ödənilməsini təmin edən bank xidmətidir. Akkreditiv təminatlı ödəniş

vasitəsidir. Akkreditiv hesablaşma formasında hesablaşma tərəflərin arasında bağlanan müqavilə əsasında tənzimlənir. Akkreditivin həyata keçməsi prosesi aşağıdakı kimidir:

1. Satıcı və alıcı banka müraciət edir
2. Bankda ödəmə üçün hesab açılır
3. Alıcı müqavilədə qeyd olunan vəsaiti bank hesabına köçürür
4. Göndərilən malın (malların) öz mülkiyyətinə keçməsi haqqında olan sənədi alıcı təqdim edir.
5. Bank alıcının hesabında olan vəsaiti satıcının hesabına köçürür
6. Müqaviləyə əsasən qeyd olunan müddətdə tələb edilən sənədlər təqdim edilmədikdə, bank köçürdüyü vəsaiti alıcının xüsusi hesabına geri qaytarır

Akkreditivin formaları aşağıdakılardır:

- Geri çağırılmayan akkreditiv (Irrevocable LC)
- Geri çağırıla bilən akkreditiv (Revocable LC)
- Rezervli akkreditiv (Stand-by LC)
- Təsdiq olunmuş akkreditiv (Confirmed LC)
- Təsdiq olunmamış akkreditiv (Unconfirmed LC)
- Köçürülə bilən akkreditiv (Transferable LC)
- Qarşılıqlı akkreditiv (Back-to-Back LC)
- Tələbli akkreditiv (Payment at Sight LC)
- Ödəniş vaxtı təxirə salınan akkreditiv (Deffered Payment LC)
- Qırmızı şərtlə akkreditiv (Red Clause LC)

İnkasso üzrə hesablaşmalar zamanı bank (emitent bank) müştərinin tapşırığı ilə digər müəssisə və təşkilatlardan (ödəyicidən) hesablaşma, əmtəə və pul sənədlərinə əsasən pul vəsaitlərini alır və müştərinin hesabına köçürür. İnkasso tapşırığı üzrə ödənişin alınması akseptli və akseptsiz olmaqla iki cür həyata keçirir. Ödəyicinin ödəniş etmək üçün yazılı sərəncamı tələb olunarsa akseptli ödəniş sərəncamı olmadan həyata keçirilərsə akseptsiz ödəniş sayılır.

İnkasso sərəncamı ilə hesablaşma dedikdə borclunun (ödəyicinin) hesabından bank icra orqanlarının göstərişi ilə və icra sənədinə əsasən mübahisəsiz şəkildə (ödəyicinin sərəncamı olmadan) ödənişi həyata keçirir. Mübahisəsiz silinməyə əsas verən sənədlər aşağıdakılardır:

- a) Məhkəmələrin icra vərəqləri
- b) Məhkəmə əmrləri
- c) Alimentin ödənilməsi barədə saziş
- d) Notarial orqanlarının icra qeydləri
- e) Səlahiyyətli orqanların qərarlar

(Bəşirov R.A.,2014; <https://www.pashabank.az/>, 2019).

Bu gün elektron ödənişlər dünya miqyasında olduğu kimi, ölkəmizdə də istifadə rahatlığı, təhlükəsizliyi və sürətli ödəniş üsulu olduğuna görə artmaqdadır.

Nağdsız əməliyyatlara keçmək məqsədləri aşağıdakılar kimidir:

- 1) Ödəniş sisteminin modernləşdirilməsi: Ödəmə sisteminin inkişafı və modernləşdirilməsi üçün elektron ödəniş ilk addımdır. Səmərəli və müasir ödəniş sistemi iqtisadi inkişafı müsbət əlaqələrə malikdir və iqtisadi artım üçün əsas imkan yaradır.
- 2) Effektiv əməliyyatlar: Bank xidmətlərinin xərclərini minimallaşdırmaq istiqamətində daha səmərəli əməliyyat variantlarını tətbiq etməklə maliyyə daxilolmalarını artırmaq.
- 3) İnflyasiyanın idarə edilməsi və iqtisadi artım sürəti: Pul siyasətinin inflyasiyanın idarə edilməsində və iqtisadi artım sürətində effektivliyini artırmaq. Bundan əlavə, pul siyasəti iqtisadiyyatdakı fiziki pulların yüksək istifadəsi ilə bağlı bəzi mənfi nəticələrin qarşısını almaq məqsədi daşıyır.
- 4) Nağd pulun yüksək qiyməti: Banklarda, korporasiyalarda dəyər zənciri boyunca yüksək pul xərcləri var; hər kəs pul həcmi ilə əlaqəli yüksək xərclər daşıyır.

- 5) Nağd pul istifadə riski: Nağd pul soyğunçuluq və digər pul ilə bağlı cinayətləri həvəsləndirir. Həm də fəvqəladə hadisələrdə maddi itkilərə səbəb ola bilər. Nağdsız əməliyyatlar vasitəsilə bunlar azaldıla bilər.
- 6) Səmərəsizlik və korrupsiya: Nağd pulun yüksək istifadəsi korrupsiyaya, qaçaqmalçılığa və çirkli pulların yuyulmasına imkan verir ki, məhz belə saxta fəaliyyətləri nağdsız ödəmələrlə azaltmaq olar.

Dünya iqtisadiyyatının nağdsız mühitə keçidi, ilk dəfə tərəddüd, qarışıqlıq və narahatlıq doğurdu.

Nağdsız iqtisadiyyata doğru hərəkət etmək istəyən ölkələr aşağıdakı şərtlərə əsaslanmalıdır:

- a. Nəzarət: Maliyyə vəsaitlərindən düzgün istifadə edilməsi üçün nəzarətin kəskin şəkildə artırılması vacibdir.
- b. Maliyyə infrastrukturunun vəziyyəti: Bir ölkənin maliyyə infrastrukturunun vəziyyətinin yaxşı olması, nağdsız iqtisadiyyatın yükünü daşımaq üçün əsas amildir. ATM, satış nöqtələri, mobil bankçılıq və s. iqtisadiyyata geniş tətbiq edilməlidir.
- c. İnvestisiyalar: Texnologiya maliyyə baxımından ucuz deyil və çox sürətlə dəyişəndir. İnfrastruktur, təhsil, marketinq, təhlükəsizlik, şəbəkələrin qorunması istiqamətində yeni texnologiyaların tətbiqi milyard dollarlıq sərmayələr tələb edir ki, bu da öz növbəsində investorların əməkdaşlığını labüd edir.
- d. Təhlükəsizlik: Təklif olunan və mövcud ödəniş sistemlərinin təhlükəsizliyi istifadəçiləri zərərli proqramlardan, hakerlərdən, fırıldaqçılardan, viruslardan və şəxsi məlumatların oğurluqlarından qorumaq üçün artırılmalıdır. Buna görə də, ölkə qanunvericiliyində uyğun olaraq yeniliklər və dəyişikliklər edilməlidir (Okoye P.V.C., Raymond Ezejiolor, 2013).

Nağd ödəmələrin azaldılması bir sıra üstünlüklərə malikdir ki, bunlar bəzən ənənəvi ödəniş üsulları vasitəsi ilə mümkün olmur; gizlilik, dürüstlük, uyğunluq, əməliyyat səmərəliliyi, rahatlıq, mobillik, aşağı maliyyə riski (Keck J.A., 2011).

Nağdsız ödənişlərin tətbiq edilməsinin faydaları aşağıdakılardır:

- Maliyyə əməliyyatlarının aparılmasının rahatlığı baxımından nağdsız ödəniş zamanı pul köçürmələrinə ehtiyac yoxdur
- Ödəniş etmək üçün bankda uzun növbələrdə dayanmaq lazım deyil
- Səyahət edərkən də istifadə etmək çox asan olur
- Tibbi-fövqəladə hallarda xüsusilə faydalıdır
- İş saatları ərzində asanlıqla ödəniş etmək mümkündür
- Risklərin azalması və şəffaflıq istiqamətində korrupsiyaya qarşı mübarizə aparmaqda kömək edir
- Çirkli pulların yuyulmasına qarşı mübarizə aparmaqda kömək edir.
- Nağdsız iqtisadiyyat vergilərdən yayınmağı azaldır. Eyni zamanda maliyyə sisteminə daha çox şəffaflıq gətirir və bu da çirkli pulların yaranmasına mane olur

(Ashike H., 2011; <http://economictimes.indiatimes.com>, 2016).

Dövlət nağdsız iqtisadiyyatla bağlı insanları maarifləndirmək üçün fərqli bir strategiya qəbul etməlidir və ölkədə kiber təhlükəsizliyi təmin etmək üçün bir çərçivə hazırlanmalıdır. Maliyyə sektorunda qarşılaşdıqları problemlərin həllində nağdsız iqtisadiyyat təsirli olacaqdır. Nağdsız iqtisadiyyatın qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi üçün lazım olan əsas elementlər hələ kifayət qədər deyildir. Nağdsız iqtisadiyyat təşəbbüsü iqtisadiyyatın inkişafı üçün əhəmiyyətli dərəcədə faydalı olacaqdır.

II Fəsil NAĞDSIZ HESABLAŞMALARIN STİMULLAŞDIRILMASI VƏ NƏZARƏT TƏDBİRLƏRİ

2.1. Nağdsız hesablaşmalarda elektron ödəniş xidmətlərinin araşdırılması

Elektron ödənişlər internet bankçılığının inkişafı ilə geniş yayılmağa başlamışdır. Elektron ödəmə sistemi nağdsız ödənişlər etməyə, vəsaitlərin alıcının hesabından bank hesabına və ya satıcının hesabına köçürülməsinə, müqavilələr bağlamağa imkan yaradır. Bu prosesi həyata keçirmək üçün informasiyaların avtomatik emalı və kodlaşdırma istifadə olunur. Elektron şəkildə işləyən sistemlər bank ödəmə sistemlərindən daha sadədir.

İlkin olaraq elektron ödəniş sahəsində əsas ödəniş vasitələri plastik kartlar olmuşdur. Son zamanlarda tətbiq olunan elektron ödəniş vasitələri müştəri məmnuniyyətinin artırılmasına və eyni zamanda xakerlər tərəfindən edilə biləcək müdaxilələrə qarşı təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsinə istiqamətləndirilmişdir.

Elektron ticarətin inkişafı digər (alternativ) ödəniş vasitələrindən istifadəni də genişləndirməkdədir. Buna əsas səbəb alternativ ödəniş vasitələrinin istehlakçının maraqlarına xidmət etməsidir. Bundan başqa bu ödəniş sistemləri alqı-satqı prosesini daha asan və təhlükəsiz yerinə yetirilməsinə imkan yaradır. Avropa ölkələrinin bəzində (Böyük Britaniya, Türkiyə və Danimarka) ödəniş vasitəsi kimi plastik kartlardan istifadə üstünlük təşkil edir. Avropa ölkələrində (Almaniya, Hollandiya, Polşa və Finlandiya) ən populyar alternativ ödəmə metodu “e-wallet” (elektron pul kisəsi)-dir.

İnternetdə ən çox istifadə olunan məşhur elektron ödəmə sistemləri bunlardır – “PayPal”, “WebMoney Transfer”, “QIWI”, “Skrill”, “Perfect Money”, “Яндекс.Деньги”, “EasyPay”, “MoneyMail”, “Payeer”, “ePayments”, “Advanced Cash”. Bu tip sistemlər internetdə elektron ödəmələr həyata keçirilməsində, rəqəmsal valyutanların (kriptovalyuta) mübadiləsində, onlayn oyunlar üzrə ödəmələrin aparılmasında daha effektivdir.

Elektron sistemlərin əsas üstünlükləri aşağıdakılardır:

- ✓ qeydiyyatın sadə olması
- ✓ mobil tətbiqlərin mövcudluğu
- ✓ texniki dəstək xidmətinin operativliyi

Elektron ödəmə sistemlərinin mənfi cəhətləri isə aşağıdakılar kimidir:

- ❖ əməliyyatların adətən yalnız dollar, avro və rublda olması
- ❖ mübadilə üzrə komissiyaların nisbətən yüksək olması

Bu ödəmə sistemlərinin beynəlxalq ödəmə kartlarının loqosu ilə istehsal olunmuş plastik kartlarını da sifariş vermək mümkündür. Bəzən bu kartların müəyyən ölkələr və ya konkret region üzrə istifadəsinə məhdudiyyətlər qoyula bilər. Məsələn, “Advanced Cash” və “Payeer” sistemləri 2018-ci il yanvar ayından etibarən MDB ölkələrinin vətəndaşları üçün kart istifadəsini və sifarişini dayandırır.

Elə prosesinq sistemləri var ki, “MasterCard” və “Visa” ilə işləməklə birlikdə müxtəlif elektron ödəmə sistemlərini inteqrasiya edə bilər. Eyni zamanda onlar öz müştərilərinə bir neçə ödəmə variantları (elektron cüzdanlar və ödəniş vasitəçiləri) təklif edir.

Ödəniş kartları (Plastik kartlar) müasir dövrümüzün ən rahat ödəniş vasitələrindəndir. İnsanlar üzərlərində nağd pul daşıyırlar və kart vasitəsi ilə rahat ödəniş edirlər. Bir neçə cür ödəniş kartı mövcuddur. Bunlardan ən geniş yayılmış olanlar kredit və debet kartlarıdır:

1. Kredit kartı - kart sahibinə müəyyənləşdirilmiş kredit limiti əsasında ödəniş etməyə imkan verir. Kartı verən (adətən bank) kart sahibinə ödəniş hesabı yaradır və kart sahibinə ödəniş üçün kredit xətti ayırır (American Bankruptcy Law Journal,2009).
2. Debet kartı - kart sahibinə birbaşa ödəniş əməliyyatlarını həyata keçirmək və alış-veriş etmək imkanı verir. Debet kartı kredit kartına bənzəyir, lakin kredit kartından fərqli olaraq, əməliyyatı həyata keçirərkən pul birbaşa istifadəçinin bank hesabından çıxılır.

Elektron pul (e-cash) – “e-cash” internet kimi açıq şəbəkələr vasitəsilə alış-veriş etmək üçün nəzərdə tutulmuş və tətbiq olunan bir ödəmə sistemidir. “E-cash” və ya elektron pul bir ədədi bir kompüterdən digərinə ötürülmə üsulu ilə istehlakçının (şəxsin) əşyalara, mallara və ya xidmətlərə görə ödəniş etməsinə imkan yaradan bir sistemdir. Rəqəmsal pul nömrələri, əsl valyutanın serial nömrələri kimi, unikaldir. Hər bir nömrə bank tərəfindən verilir və pulun xüsusi məbləğini (məbləği) təmsil edir. Elektron pulu bank hesabından xüsusi proqram vasitəsi ilə öz elektron pul kisəsinə yükləyən istifadəçi onlayn qaydada internet mağazasından alış-veriş edə bilər (Pradeep, Danish Ather, 2016). Smart kartlara elektron pulları köçürməklə müxtəlif əməliyyatları həyata keçirmək mümkündür. Sərinişindəşimə sahəsində, xüsusilə metro və avtobus sərnişin daşınmasında elektron pul sisteminə əsaslanan smart kartlardan istifadə edilməkdədir.

Elektron pulun işləmə mexanizmi:

- 1) Hər hansı bir müştəri elektron pulu bankdan alır
- 2) Bank elektron pul bitlərini elektron pul alan müştəriyə göndərir
- 3) Müştəri elektron pulları borclu olduğu şəxsə göndərir
- 4) Bankla elektron pulların düzgünlüyü yoxlanılır
- 5) Bank elektron pulun düzgün olmasını təsdiq edir
- 6) Ödəmə həyata keçirilir

Elektron pul kisəsi (e-wallet) – Elektron pul kisəsi, istifadəçinin gələcəkdə hər hansı bir onlayn əməliyyat üçün pulunu saxlaya biləcəyi bir ön ödəməli hesab növüdür. Elektron pul kisəsi bir parol ilə qorunur. Elektron pul kisəsinin köməyi ilə market, onlayn alış-veriş və təyyarə bileti üçün ödənişlər etmək olar. Elektron pul kisəsinə istifadə etmək üçün bu xidməti təklif edən şirkətlərin internet saytıdan qeydiyyatdan keçmək lazımdır. Plastik kartlarda və ya bank hesablarında olan istənilən məbləğdə pulu bu hesablara köçürmək olar. Bu xidməti təklif edən böyük şirkətlərə misal olaraq “PayPall”, “Google Wallet”, “Checkout by Amazon”-u göstərmək olar.

Telefonlar vasitəsi ilə ödəniş - Mobil pul kisəsi mobil cihazda ödəniş kartı məlumatlarını saxlayan virtual bir pul kisəsidir. Mobil pul kisələri, istifadəçiyə

mağazada ödənişlər etmək üçün rahat bir yoldur. Mobil pul kisəsi, smartfona quraşdırıla biləcək bir tətbiq və ya smartfonun mövcud xüsusiyyətidir. Mobil pul kisəsi, kredit kartı, debet kartı, kupon və ya mükafat kartı məlumatlarını saxlayır. Bir istifadəçi bir satıcıya ödəmə etdikdə, mobil tətbiq cihazlar arasında ünsiyyət qurmaq üçün radio dalğalarını istifadə edən “yaxın məsafə ünsiyyət” (NFC - near-field communication) adlı texnologiyayı istifadə edir. Eyni zamanda, bu sahədə fəaliyyət göstərən iri şirkətlər istifadəçilərə mobil pul kisələri vasitəsi ilə iki telefon arasında pul transferini həyata keçirə bilmə imkanı yaradıblar (<https://www.investopedia.2019>).

Smart kartlar - Mikroçip yerləşdirilmiş plastik kartdır. Hal-hazırda dünyanın qabaqcıl ölkələrində tətbiq edilməkdə olan belə kartlar ödəniş prosesini asanlaşdırmaqla yanaşı, məlumat saxlamaq və digər məqsədlər üçün də istifadə edilir. Avropada tibbi sığorta və bank sektoru smart kartları geniş şəkildə istifadə edir. Hər Alman vətəndaşının sağlamlıq sığortası üçün smart kartı var (<https://computer.howstuffworks.com>, 2019). Belə kartları hər hansı bir istənilən sahədə tətbiq etmək imkanı vardır. Finlandiyada tətbiq olunan smart kartlar e-xidmətlərdə, e-hökumətdə, İtaliyada tətbiq olunan smart kartlar e-xidmətlərdə, e-sağlamlıqda və elektron biletlərdə, Honq Konqda tətbiq olunan smart kartlar e-xidmətlərdə, e-bankçılıqda, e-kitabxanada istifadə edilməkdədir. Malayziyada smart kartlar bu funkiyalardan başqa, şəxsiyyət vəsiqəsi kimi də istifadə olunur. Portuqaliya və İsveçdə e-hökumət sahəsində smart kartlardan istifadə olunmaqdadır.

Smart kartlar aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə edilə bilər:

- maliyyə məlumatların yüklənməsi
- zənglər
- e-pul ödənişləri
- nəqliyyat vasitələrindən istifadə
- internet üzərindən alış-veriş edilməsi
- POS terminallar ilə əməliyyatların aparılması
- şəxsiyyət vəsiqəsi kimi

- və digər məqsədlər üçün (Elektron Ticarətdə Ödəniş Sistemləri, 2015).

Barmaqla ödənişlər (Pay by finger) - Ödənişlərin barmaq izi ilə həyata keçirməyə imkan verən tətbiqdır. Barmaq izi ödənişi barmağın biometrik skaner vasitəsi ilə tanınmasından sonra baş verir. Kartlar üzərində olan skaner vasitəsi ilə pin kod yığmağa ehtiyac qalmadan ödəniş etmək olur. Hazırda barmaqla ödəniş etmək ən təhlükəsiz üsul sayılır. Dünyada bu sahə üzrə ən innovativ ölkələr Çin və Fransadır. Bu ödəniş sistemi yeni yarandığı üçün hələ inkişaf mərhələsindədir.

Səs ilə ödənişlər (Voice Pay) – Səs ilə ödəniş sistemləri istifadəçilərə telefon vasitəsi ilə və ya onlayn öz səslərindən (“voice signature”) istifadə etməklə ödəmə etməyə imkanı verir. Yeni ödəniş xidməti “səs ilə ödəniş” adlanır və istifadəçinin biometrik səs analizinə görə həyata keçir. Səs imzası (voice signature) sizin bir neçə cümlə, söz və ya rəqəmləri deməyinizdə yaradılır. Bu sahə üzrə ən innovativ ölkə İngiltərədir. Səs ilə ödəniş yalnız səs ilə ödənişin mümkün olduğunu göstərən loqo olan yerlərdə mümkündür. Ödəniş zamanı sizin daxil etdiyiniz mobil nömrəyə zəng vurulacaq və səsinizin uyğunluğu təsdiqləndikdən sonra ödəniş həyata keçiriləcək.

Kriptovalyuta ilə ödənişlər (Bitcoin) – “Bitcoin” çox vaxt virtual valyuta və ya kriptovalyuta kimi tanınır. Onun idarə olunması müstəqil şəkildə həyata keçirilir. Əməliyyatlar “Visa” və ya “PayPal” kimi üçüncü tərəfin vasitəçiliyini (iştirakını) tələb etmir. “Bitcoin” elektron (rəqəmsal, fizikən mövcud olmayan) valyutadır. Digər valyutalardan fərqli olaraq “Bitcoin” hər hansı bir hüquqi şəxs və ya dövlət tərəfindən dəstəklənmir. Heç bir dövlətin mərkəzi bankı tərəfindən istehsal olunmur. “Bitcoin” sistemində həyata keçirilən əməliyyatlarda heç bir ənənəvi maliyyə institutu iştirak etmir. Əvvəlki rəqəmsal (elektron) valyutalarda mərkəzi idarə edən olurdusa, “Bitcoin” şəbəkəsi isə tamamilə sərbəstdir. Əməliyyatların bütün hissəsi sistemin istifadəçiləri tərəfindən həyata keçirilir. “Bitcoin” valyuta buraxılışının idarə edilməsində və əməliyyatların aparılmasında kriptografiyanın əsas prinsiplərinə əsaslandığına görə onu gizli valyuta kimi adlandırırlar. Hər bir istifadəçi və hər bir “Bitcoin” şifrələnir, hər bir əməliyyat müstəqil şəkildə ümumi kitabda qeydə alınır. “Bitcoin” əldə etməyin 3 yolu var:

1. istifadəçi pulu (avro, dollar və s.) onlayn şəkildə mübadilə haqqı ödəməklə “Bitcoin”-a çevirə bilər
2. mal və xidmətlərin satışı nəticəsində
3. istifadəçi “mining” prosesi vasitəsilə “Bitcoin”-lər əldə edə bilər

2.2. Beynəlxalq təcrübədə stimullaşdırma və nəzarət tədbirləri

Dünyada ödəniş alətlərindən ən çox və ən geniş istifadə ediləni nağd puldur. Eyni zamanda elektron ödənişlər daha geniş yayılır və onların əməliyyat həcmi sürətlə artır. Bu elektron ödəniş alətləri mobil və elektron ticarətin artdığı cəmiyyətimizə daha uyğun gəlir. Bütün qitələrdə yaşayan insanların çox hissəsi nağd pula güvənir və ondan geniş istifadə edir. Buna əsas səbəb kimi istehlakçılar üçün nağd pulun istifadəsinin rahatlığını, gizli olmasını, kiber təhlükələrə məruz qalmamasını və texnoloji vasitələrdən asılı olmamasını göstərmək olar (World Cash Payment, 2018).

Dünyada istehlakçılar və istehsalçılar üçün nağd puldan istifadə etməyin heç bir əlavə xərci yoxdur.

Nağd pulun istifadəsinin rahatlığı dedikdə ondan istifadənin asan və aydın olması nəzərdə tutulur. Nağd puldan hər kəs istifadə edə bilər. Hər hansı banka getmədən, bank hesabı açmadan və ya hər hansı bir cihaza ehtiyac qalmadan istifadə etmək olar.

Nağd ödənişlərin böyük üstünlüyü ondan ibarətdir ki, heç bir üçüncü tərəfin cəlb edilməsinə ehtiyac yoxdur. Pul birbaşa köçürülür.

Nağd pul anonimdir - anonimlik elektron puldan fərqli olaraq, heç kim tərəfindən izləyə bilmir.

Ümumiyyətlə dünya təcrübəsində nağd iqtisadiyyatın azaldılması və nağdsız ödəmələrə tələbin yaradılması üzrə həyata keçirilən tədbirlər inzibati və stimullaşdırıcı xarakter daşıyır.

Həyata keçirilən stimullaşdırıcı tədbirlər sırasında vergi güzəştləri və fiskal stimullar əsasən üstünlük təşkil edir.

Dünya təcrübəsində ödəmə kartları ilə aparılan ödəmələr üzrə Əlavə Dəyər Vergisinin (ƏDV) azaldılması, ödəmə kartları ilə həyata keçirilən əməliyyatlar üzrə mənfəət vergisinin müəyyən bir hissəsinin geri ödənilməsi, bəzi mal və məhsulların alışı zamanı həyata keçirilən nağdsız hesablaşmalara görə aşağı həddə ƏDV dərəcəsinin tətbiqi, ödəmə terminallarının quraşdırılmasının subsidiyalaşdırılması, POS terminal və bankomatların idxalı zamanı gömrük rüsumlarından azadolmalar kimi müxtəlif növ tədbirlər görülür.

Eyni zamanda, aidiyyəti olan hökumət qurumları tərəfindən banklar ilə əməkdaşlıq çərçivəsində bonus kompaniyaları, lotereyalar kimi müxtəlif növ stimullaşdırıcı tədbirlər təşkil edilir.

Bir çox ölkələrdə nağd ödəmələr üzrə maksimal məbləğ təyin olunmuşdur. Bu tələbin pozulmasına görə inzibati xarakter daşıyan cərimə tətbiq edilir.

2018-ci ildə dünyada nağdsız ödənişlərdə qabaqcıl olan ölkələr haqqında “Cədvəl 1”-də məlumat verilmişdir. “Cədvəl 1”-ə əsaslanaraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Kanada nağdsız ödəniş texnologiyalarından ən çox istifadə edən ölkələrdə biridir. Kanadada adam başına ortalama olaraq 2 kredit kartından çox kart düşür.
2. İsveç Avropanın ən çox nağdsız alətlərdən istifadə edən ölkəsidir. İsveçdə olan əməliyyatların 59 %-dən çoxu nağdsız şəkildə həyata keçirilir.
3. Birləşmiş Krallıqda olan insanların çoxu alternativ ödəniş vasitələrindən xəbərdardır. Onların 47 % -dən çox hissəsi mobil ödənişlər etmək qabiliyyətindədir.
4. Fransa dünyada təmassız kartların istifadəsində lider ölkələrdən biridir. Belə ki, Fransada olan kartların 39 %-i təmassız kartlardır.
5. Amerika plastik kartların istifadəsində öndə gedən ölkələr içərisindədir. Amerikada yaşayan hər insanda təxminən 3 plastik kart vardır.
6. Çin plastik kartların istifadəsi və elektron ödənişlərin sayına və həcminə görə ən böyük sürətlə artan ölkədir. Təmassız kartların

istifadəsi, debet kartlardan istifadə və mobil ödənişlərdən istifadədə dünyada qabaqda gedən ölkədir.

7. Avstraliya isə plastik kart istifadəsinə görə 3 yerdədir. Avstraliyada adam başına ortalama olaraq 1.75 kart düşür.

Cədvəl 1: Nağdsız ödənişlərdən ən çox istifadə edən ölkələr

Ölkə	Təmassız kartların istifadəsi (%)	Adam başına debet kartları (ortalama)	Adam başına kredit kartları (ortalama)	Nağdsız ödənişlərin miqdarı (%)	Son 5 ildə nağdsız ödənişlərin artımı (%)	Mobil ödənişlərdən xəbərdar olma səviyyəsi (%)
Kanada	26	0.7	2.16	57	16	39
İsveç	25	0.98	1.04	59	13	47
BK	41	1.48	0.88	52	15	47
Fransa	39	0.65	0.1	59	14	38
ABŞ	23	0.94	2.9	45	12	48
Çin	56	3.28	0.33	10	100	77
Avstraliya	39	1.75	1	35	10	39
Almaniya	26	1.25	0.06	33	10	48
Yaponiya	26	3.3	0.67	14	12	27
Rusiya	18	1.35	0.22	4	22	57

Mənbə: <https://blog.moneymail.me> saytında verilən məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

8. Almaniya elektron ödənişlərin həyata keçirilməsində, təmassız kartların istifadəsində və mobil ödənişlərdə qabaqda gedən ölkələrdəndir.
9. Yaponiyada eyni zamanda təmassız kartların istifadəsində iləridədir. Yaponiyada olan kartların 26 %-dən çoxu təmassız kartlardır.

10. Rusiyada bu ölkələr kimi elektron ödənişlərdə, mobil ödənişlərdə öndə gedir. Rusiyada həyata keçən ödənişlərin 57 %-dən çox hissəsini bu kimi ödənişlər tutur

Şimali Avropa ölkələrindən İslanidiyada nağd ödəniş üçün heç bir məhdudlaşdırma yoxdur. Norveçdə isə mal və əmtəələrin alınması üçün limit yoxdur. Lakin sərbəst şəkildə işləyən şəxsin göstərdiyi xidmət qarşısında 10000 norveç kron (təxminən 1021 avro) alarsa mütləq şəkildə vergi ödəməlidir. Danimarkada eyni ilə Norveç qanunvericiliyinə bənzəyir. Bu ölkədə göstərilən xidmətin məbləği 10000 danimarka kronu (təxminən 1340 avro) olarsa vergiyə cəlb olunur. İsveç, Finlandiyada, Estoniya, Latviya və Litvada isə qanunvericiliklə heç bir məhdudiyyət yoxdur. Lakin bu ölkələrdə xidmət göstərən və ya mal satan əvvəlcədən müqavilədə nağd pul almaması barədə razılığa gələrsə o zaman satın alan nağdsız ödəniş etməlidir.

Qərbi Avropa ölkələrindən Birləşmiş Krallıqda istehlakçıların nağd pul ödəməsində heç bir məhdudiyyət yoxdur. Lakin treyderlər 15000 avrodan çox ödəniş qəbul edərkən özlərini vergi orqanlarında qeydiyyatdan keçirməlidirlər. İrlandiya, Almaniya, Hollandiya, Lüksemburq və Avstriyada nağd pul ödənişləri ilə bağlı məhdudlaşdırıcı tədbirlər görülmür. Belçikada 3000 avrodan çox olan nağd ödənişlərə məhdud qoyulmuşdur. Bu, yalnız malların satın alınması üçün deyil, həm də bir daşınmaz əmlak agentliyi, İKT məsləhətçisi və s. limi xidmətlərə aiddir. Fransada nağd pulun istifadəsi ilə məhdudlar rezidentlər üçün 1000 avro qeyri-rezidentlər üçün isə 10000 avrodur.

Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrindən Sloveniyada heç bir limit tətbiq olunmur. Çexiyada isə gündəlik olaraq 350000 çexiya kronu (təxminən 13562 avro) limit tətbiq olunur. Macarıstanda istehlakçılar üçün məhdudlaşdırıcı tədbir olmasa da, hüquqi şəxslər üçün bu məbləğ 1.5 milyon macar forinti-dir (təxminən 4710 avro). Polşada nağd pulun istifadəsindəki limit 15 min avrodur. Rumıniyada adam başı gündəlik 10000 rumın leyi (təxminən 2110 avro) limit tətbiq olunur. Xorvatiyada bu limit 15000 avrodur. Bolqarıstandakı nağd pulun istifadəsinin limiti 10000 bolqar levi-dir (təxminən 7670 avro).

Cənubi Avropa ölkələrindən Portuqaliyada limit 1000 avrodur. İspaniyada nağd pulun istifadəsi ilə bağlı yerli əhali üçün 2500 avro, əcnəbilər üçün isə 15000 avro limit tətbiq olunur. İtaliyada isə 3000 avro məbləğindən yuxarı alışa nağd puldan istifadə icazə verilmir. Yunanıstanda nağd ödənişlər üçün limit 1500 avrodur. Kipr və Maltada isə heç bir məhdudlaşdırıcı tədbirlər görülmür.

Dünya ölkələrindən Yamaykada limit 1 milyon yamayka dollarıdır (təxminən 6425 avro). Meksikada bu rəqəm 500 min meksika pesosudur (təxminən 23133 avro). Urugvayda 5000 ABŞ dolları məbləğində nağd alışa limit təyin olunmuşdur. Hindistanda isə 300 min hindistan rupisi (təxminən 3710 avro) limit var (Peter Sands, Haylea Campbell, Tom Keatinge and Ben Weisman, September 2017).

2.3. Azərbaycanda elektron ödənişlərin stimullaşdırılmasının və infrastrukturunun mövcud vəziyyətinin tədqiqi

2017-ci ildən etibarən “Nağdsız hesablaşmalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qüvvəyə minmişdir. Bu qanuna əsasən Vergi Məcəlləsində müəyyən əlavə və dəyişikliklər edilmişdir.

Nağdsız iqtisadiyyat dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Bir çox ölkədə nağd ödənişlərin məhdudlaşdırılmasına aid qanunlar mövcuddur. Avropa ölkələrinin qanunvericiliyində nağd ödənişlərin məhdudlaşdırılmasına aid olan müəyyən qanun və tələblərin pozulmasına görə sərt tədbirlər var. Ölkəmizdə də nağd ödənişlərin məhdudlaşdırılmasına aid olan normalar dünya ölkələrinin praktikasına tamamilə uyğundur. “Nağdsız hesablaşmalar haqqında” Qanununda bu normalar öz əksini tapmışdır.

Qanunun qəbul olunmasının və tətbiqinin əsas məqsədi ölkə ərazisində nağd hesablaşmaların nağdsız hesablaşmalar ilə əvəz edilməsini stimullaşdırmaq, eyni zamanda pul dövriyyəsinin iştirakçıları arasında həyata keçirilən hesablaşmalarda və əməliyyatlarda şəffaflyq yaratmaq, vergidən yayınmanın qarşısını almaq və vergilərin vergi hesabatlarında dəqiq əks olunmasını təmin etməkdir. Qanunun icra edilməsi hesablaşmalara və ödənişlərə dövlət nəzarətinin güclənməsi və dövlət

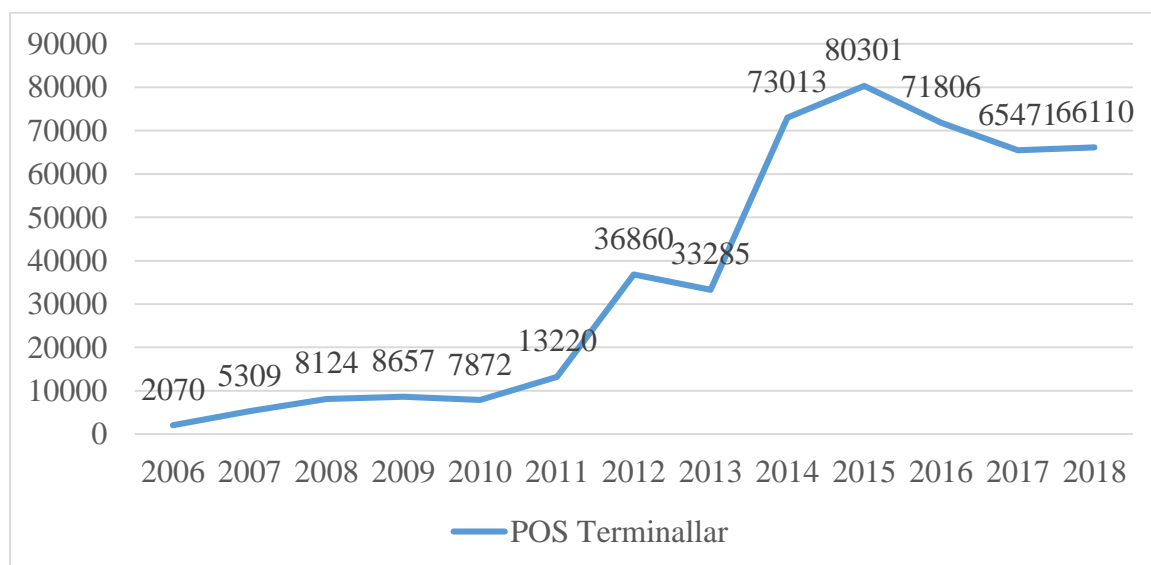
büdcəsinə ödənilən vəsaitlərin həcmnin artırılması baxımından önəmli əhəmiyyət kəsb edir (<https://azertag.az>, 2019).

Qanuna əsasən vergi ödəyicilərinin statusundan asılı olaraq təqvim ayı ərzində ümumi məbləği aşağıda qeyd edilən məbləğdən artıq olan hesablaşmalar üzrə ödənişlərin yalnız nağdsız qaydada həyata keçirilməsi müəyyən edilmişdir:

- ƏDV məqsədləri üçün qeydiyyatda alınmış və vergi tutulan əməliyyatlarının həcmi ardıcıl 12 aylıq dövrün istənilən ayında (aylarında) 200 min manatdan artıq olan ticarət və ictimai işə fəaliyyəti ilə məşğul olan vergi ödəyicilər 30.000 manatdan;
- Digər vergi ödəyiciləri 15000 manatdan (<http://www.taxes.gov.az>, 2019).

Nağdsız ödənişlərin əsas infrastrukturlarından biri olan POS terminalların illər üzrə olan dəyişməsinə nəzər yetirsək görərik ki, ölkəmizdə olan POS terminalların sayının ən yüksək olduğu il 2015-ci ildir. 2006-cı ildə 2070 ədəd olan POS terminalların sayı təxminən 538.65 % artaraq 2011-ci ildə 13220 ədəd olmuşdur. Daha sonra 2011-ci ildə 13220 ədəd olan POS terminalların sayı isə təxminən 178.82 % artaraq 2012-ci ildə 36880 ədəd olmuşdur. 2013-cü ildə isə ötən ilə nəzərən təxminən 9.7 % azalaraq 33285 ədəd olmuşdur. POS terminalların sayında yenidən yüksəliş olmuş və 2014-cü ildə 2013-cü ilə nəzərən təxminən 119.36 % artaraq 73013 ədəd olmuşdur. 2015-ci ildə isə ötən ilə nəzərən təxminən 9.98 % artaraq 80301 ədəd ilə bütün illər üzrə ən yüksək həddə çatmışdır.

Qrafik 1: Azərbaycanda olan POS terminallar

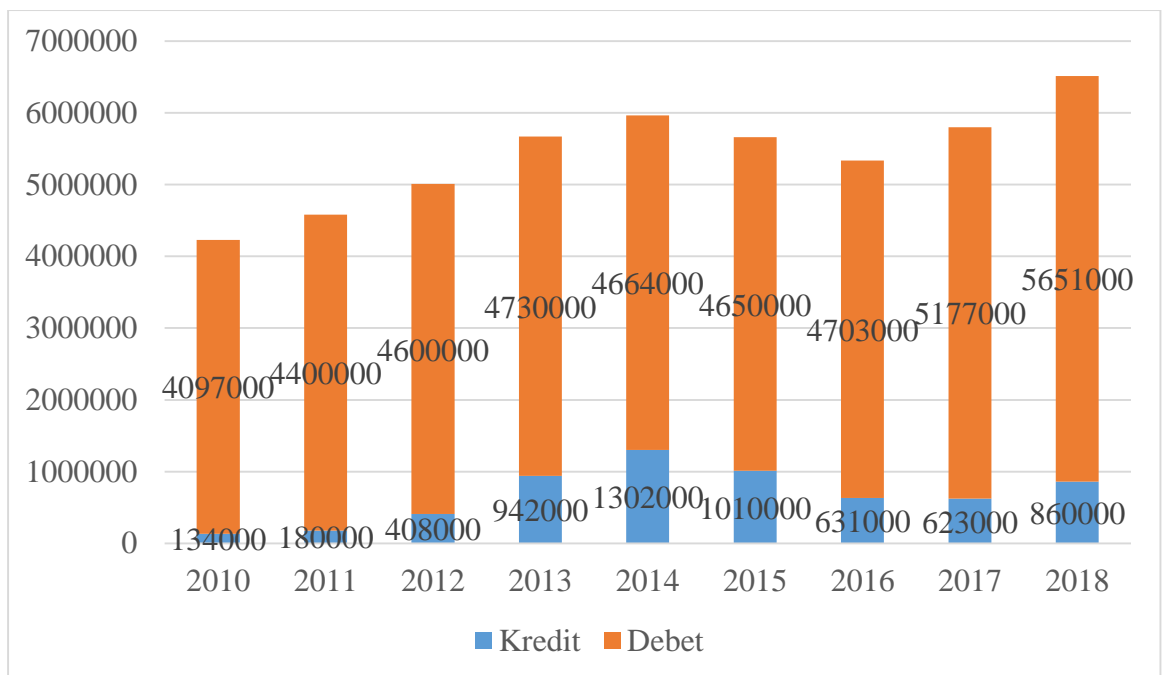


Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Bankomatlar və POS terminallar hesabatı əsasında müəllif tərəfində hazırlanmışdır

2016 və 2017-ci illərdə isə müvafiq olaraq ötən ilə nəzərən təxminən 10.58 % və 8.82 % azalaraq 2016-cı ildə 71806 və 2017-ci ildə isə 65471 ədəd olmuşdur. 2018-ci ildə isə 2017-ci ilə nəzərən təxminən 0.98 % artaraq 66110 ədəd olmuşdur (Qrafik 1).

2018-ci ilin sonunda 66110 ədəd olan POS terminalların 58.94 %-i yəni 38962 ədədi Bakı şəhərində, 41.06 %-i yəni 27148 ədədi isə regionlarda yerləşmişdir.

Qrafik 2: Azərbaycanda olan debet və kredit kartlarının sayı

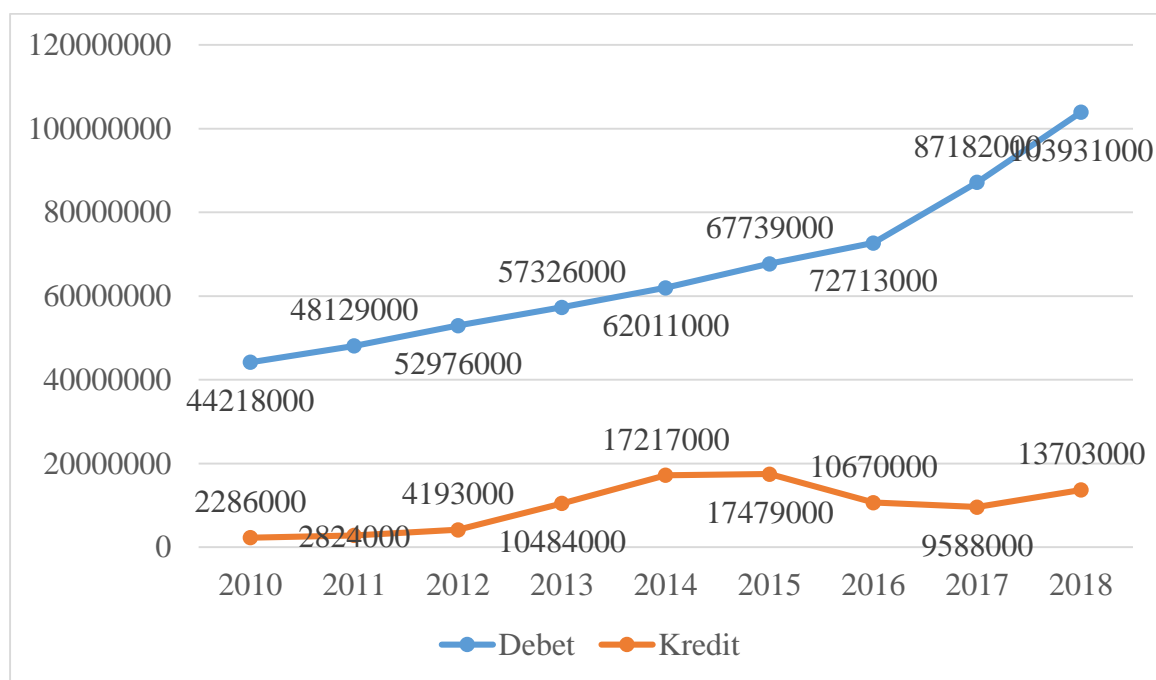


Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Debet və Kredit kartları ilə aparılan əməliyyatların hesabatı əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Nağdsız ödənişlərin əsas alətlərindən olan debet və kredit kartlarının istifadəsinə nəzər salsaq görərik ki, 2010-cu ildə 134000 ədəd olan kredit kartlarının və 4097000 ədəd olan debet kartlarının sayı müvafiq olaraq təxminən 871.64 % və təxminən 13.84 % artaraq 2014-cü ildə 1302000 və 4664000 ədəd olmuşdur. 2010-cu ildə 4231000 ədəd olan ümumi kartların sayı isə təxminən 41 % artaraq 5966000 ədəd olmuşdur. 2016-cı ildə 2014-cü ilə nisbətən kredit kartlarının sayı təxminən 51.54 % azalaraq 631000 ədəd, debet kartlarının sayı isə təxminən 0.84 % artaraq 4703000 ədəd olmuşdur. 2016-cı ildə 2014-cü ilə

nisbətən ümumi kartların sayı isə təxminən 10.60 % azalaraq 5334000 ədəd olmuşdur. 2018-ci ildə isə 2016-cı ilə nisbətən kredit kartlarının sayı təxminən 36.30 % artaraq 860000 ədəd, debet kartlarının sayı isə təxminən 20.16 % artaraq 5651000 ədəd olmuşdur. 2018-ci ildə 2016-cı ilə nisbətən ümumi kartların sayı isə təxminən 22.07 % artaraq 6511000 ədəd olmuşdur. (Qrafik 2).

Qrafik 3: Debet və kredit kartları ilə aparılan əməliyyatların sayı



Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Debet və Kredit kartları ilə aparılan əməliyyatların hesabatı əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

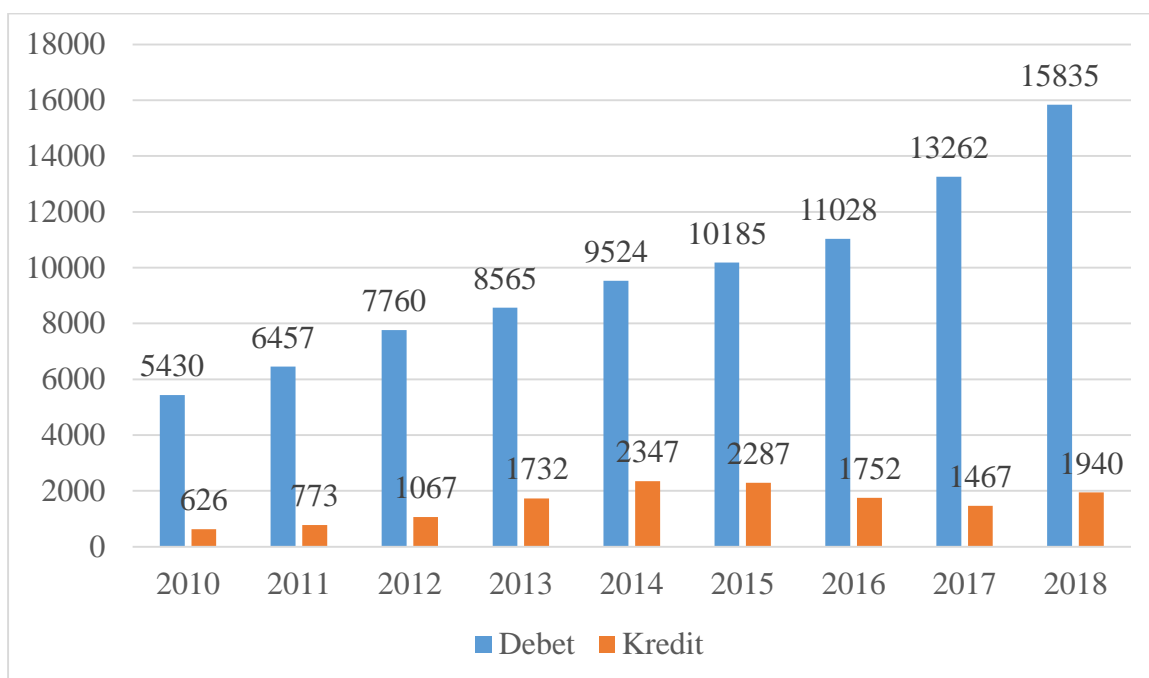
Kredit və debet kartları ilə aparılan əməliyyatların sayına nəzər yetirsək görərik ki, debet kartları ilə aparılan əməliyyatların sayı 2010-2018-ci illər arasında daim artım göstərmişdir.

- Debet kartlarından 2010-cu ildə 44218000 əməliyyatda istifadə edilmiş və təxminən 64.44 % artaraq 2016-cı ildə 72713000 ədəd əməliyyatda istifadə olunmuşdur. 2018-ci ildə isə 2016-cı ilə nisbətən təxminən 42.93 % artaraq 103931000 ədəd əməliyyatda istifadə olunmuşdur.
- Kredit kartlarından isə 2010-cu ildə 2286000 əməliyyatda istifadə edilmiş və təxminən 664.61 % artaraq 2015-ci ildə 17479000 əməliyyatda istifadə olmuşdur. 2017-ci ildə isə 2015-ci ilə nisbətən

təxminən 45.14 % azalaraq 9588000 ədəd əməliyyatda istifadə edilmişdir. 2018-ci ildə isə ötən ilə nisbətən təxminən 42.92 % artaraq 13703000 ədəd əməliyyatda istifadə edilmişdir. (Qrafik 3).

Kredit və debet kartları ilə aparılan əməliyyatların həcminə baxdıqda görürük ki, debet kartları ilə aparılan əməliyyatların həcmi 2010-2018-ci illər arasında daim artım göstərmişdir.

Qrafik 4: Debet və kredit kartları ilə aparılan əməliyyatların həcmi (milyon manat)



Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Debet və Kredit kartları ilə aparılan əməliyyatların hesabatı əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

- Debet kartlarından istifadə həcmi 2010-cu ildə 5430 milyon manat olmuş və təxminən 103.09 % artaraq 2016-cı ildə əməliyyatların həcmi 11028 milyon manat olmuşdur. 2018-ci ildə isə 2016-cı ilə nisbətən təxminən 43.59 % artaraq əməliyyatların həcmi 15835 milyon manat olmuşdur.
- Kredit kartlarında isə 2010-cu ildə 626 milyon manat əməliyyat həcmi olmuş və təxminən 274.92 % artaraq 2014-ci ildə əməliyyatların həcmi 2347 milyon manat olmuşdur. 2017-ci ildə isə 2014-cü ilə nisbətən təxminən 37.49 % azalaraq əməliyyatların həcmi 1467 milyon manat olmuşdur. 2018-ci ildə isə təxminən

32.24 % artaraq əməliyyatların həcmi 1940 milyon manat olmuşdur (Qrafik 4).

Azərbaycanda bankların təqdim etdiyi stimullaşdırma növlərindən ən geniş yayılmışı “cashback” sistemidir. Həmçinin banklar partnyor mağazalardan mal və xidmət alan müştərilərə güzəştlər edərək onları stimullaşdırır. Bundan başqa bəzi banklarda mobil tətbiq ilə edilən ödənişlərə müəyyən bonus xallar verilir. Bu da mobil ödənişlərin artmasına səbəb olur.

“Cashback” – əmtəə və ya xidmət üçün ödənilən ümumi məbləğin bir hissəsinin və ya müəyyən faizinin sizin hesaba geri qaytarılması mənasını ifadə edən termdir. “Cashback” iki cür tətbiq olunur:

1. Debet kartları və ya nağd pul ilə alış-veriş edən alıcılara tətbiq olunur. Xərclənən ümumi məbləğin müəyyən faizi və ya bir hissəsi karta geri qayıdır. Müştəri alış-veriş edərkən xərclədiyi məbləğə görə əlavə olunacaq pulu bank və ya ATM-ə müraciət etmədən əldə edə bilər. Bu zaman, geri qaytarılacaq pulun məbləği alış-veriş zamanı alınan mal və məhsulların ümumi məbləğindən çıxıla bilər.
2. İkinci növ “cashback” formasında kart sahibi kredit kartından xərclədiyi pula görə faiz əldə edir. Bu faizlər müştərinin istəyindən asılı olaraq ya xallar kimi toplanma bilər, ya da pul şəklində karta geri qaytarıla bilər. Xalların toplanması səyahət üçün kilometrərin toplanması və ya hədiyyə kartlarının əldə edilməsi kimi ola bilər. Hədiyyəni qazanmaq üçün toplanmış ümumi xalların cəmi müəyyən olunmuş həddə çatmalıdır. Bu zaman hər bir məhsula görə əldə olunan faizlər və xallar müxtəlif ola bilər.

Bəzi banklar geri qayıdan məbləğdən yalnız nağdsız formada, bəziləri müəyyən partnyorlarda mal və xidmətlərin istehlak edilməsi zamanı, bəziləri nağd formada, bəziləri isə həm nağd həm də nağdsız formada istifadəyə imkan yaradır (<http://banco.az/>, 2019).

Bank Respublika kart sahiblərinə “PayKart” bonus sistemi tətbiq edir. Plastik kartla tərəfdaş şirkətlərin şəbəkəsində kart vasitəsi ilə alış-veriş etdikdə,

tərəfdaşlardan asılı olaraq – hər alış-verişdə ümumi məbləğin 25%-dək hissəsi sizin hesabınıza bonus şəklində “Pay” verilir. “Pay”-lar sizin kart hesabınıza toplanılır. Toplanmış “Pay”-lar tərəfdaş şirkətlərin şəbəkəsində alış-veriş edərkən istifadə oluna bilər (nağd şəkildə çıxarıla bilməz).

Cədvəl 2: Azərbaycanda “cashback” xidməti təklif edən banklar

Bank	Sistemin adı	Hansı kartlarda “cashback” funksiyası var?	Partnyor	Qeyri-partnyor	Geri qayıdan vəsaitdən istifadə
Bank Respublika	Paykart Bonus	Bütün plastik kartlar	Maksimum 25%	Hesablanmır	Yalnız nağdsız formada
Bank of Baku	Bolkart “bal”	Bolkart Kredit və Bolkart Debet	Maksimum 25%	Gənc: 0.05%-0.3% Ailə:0.05%-0.3% Gold:0.05%-0.5% Diamond:0.05%-0.6%	Yalnız nağdsız formada
Express Bank	Express Club	Bütün plastik kartlar	Maksimum 20%	0.3%	Həm nağd, həm nağdsız, həm də “online” formada
Unibank	Cashback	Bütün plastik kartlar	Maksimum 30%	0.1%-0.3%	Həm nağd, həm nağdsız, həm də “online” formada
Kapital Bank	Kapital Bonus	Bütün plastik kartlar	Maksimum 17%	0.1%-1%	Həm nağd, həm nağdsız, həm də “online” formada
Yapı kredi Bank	Worldcard Bal	World Card və Pulkart	Məlumat verilmədi	0.05%	Yalnız nağdsız formada

Mənbə: <https://banker.az>, 2019

Bank of Baku-nun həm kredit, həm də debet kartlarından istifadə zamanı ballar hesablanır. “Bolkart” ilə alış-veriş zamanı ballar qazanırsınız. “Bal”-ların məbləği sizin kartdan harada istifadə etdiyinizdən və hissəli ödənişin seçimindən asılıdır. Ölkə xaricində istənilən zaman, ölkə daxilində isə e-ticarət və müvafiq POS terminallar ilə ödəniş zamanı “Bal”-lar hesablanır.

“ExpressClub” - daha rahat, daha gəlirli və daha müasir vasitə olan bir Expressbank xidmətidir. Expressbank-ın bütün plastik karta sahib müştəriləri ölkə daxilində kartlarından POS terminal vasitəsi ilə ödəniş edərkən ticarət-əyləncə mərkəzlərində xərclədikləri ümumi məbləğin 20%-dək hissəsini "cashback" alırlar.

Aşağıdakı cədvəldə “cashback” imkanı olan bank kartları, bu kartlarda vəsaitin geri qaytarılması və istifadə edilməsi ilə bağlı ətraflı məlumat təqdim edilmişdir.

Unibank-ın bütün əmək haqqı kartlarına və eləcə də “Albalı Plus” debet və “Albalı Plus” kredit kartlarına “cashback” xidməti tətbiq olunur. Tərəfdaş şirkətlərin şəbəkələrində etdiyiniz alış-veriş zamanı ümumi xərcinizin 20%-dək hissəsi kartınıza “cashback” kimi geri qaydır.

Kapital Bankın plastik kart sahibləri dünyanın istənilən ölkəsində Kapital Bankın plastik kartları vasitəsi ilə alış-veriş edən zaman bank öz gəlirlərinin müəyyən bir hissəsini kart sahiblərinin hesabına geri qaytarır. Bundan başqa, Kapital Bankın kart sahibləri bankın tərəfdaşlıq etdiyi ticarət, əyləncə və xidmət şəbəkələrində ödəniş edərkən 2%, 3%, 10% və s. həcmində bonus qazanır. Bonusun ümumi məbləği, əməliyyat gününün səhəri kart sahibinin hesabına pul şəklində geri qaytarılır (<http://banco.az>, 2019).

Hazırda Azərbaycanda nağdsız şəkildə ödəniş etmək imkanı olan ödəmə qrupları və ödəmələr aşağıdakılar kimidir:

- İnzibati cərimə ödənişləri – bu kimi ödəmələrə “Daxili İşlər Nazirliyi”, “Bakı Nəqliyyat Agentliyi”, “Dövlət Miqrasiya Xidməti”, “Dövlət Gömrük Komitəsi”, “Səfərbərlik və HXÇ üzrə Dövlət Xidməti”, “Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi”, “Maliyyə Nazirliyi”, “Ekologiya

və Təbii Sərvətlər Nazirliyi”, “Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi”, “Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası”, “Fövqəladə Hallar Nazirliyi”, “Dövlət Sərhəd Xidməti”, “Səhiyyə Nazirliyi”, “Energetika Nazirliyi”, “Dövlət Statistika Komitəsi”, “Vergilər Nazirliyi”, “Azərbaycan Mərkəzi Bankı”, “İqtisadiyyat Nazirliyi”, “Ədliyyə Nazirliyi”, “Mədəniyyət Nazirliyi”, “Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi”, “Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi”, “Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti”, “Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi”, “Gənclər və İdman Nazirliyi,” “İçərişəhər Dövlət TMQ İdarəsi”, “Milli Arxiv İdarəsi”, “Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi”, “Milli Televiziya və Radio Şurası”-nın ödəmələrini eləcə də şəhər və rayon icra hakimiyyətlərinin ödəmələrini aid etmək olar.

- Rüsüm və vergi ödənişləri – bu kimi ödəmələrə “Daxili İşlər Nazirliyi”, “Dövlət Miqrasiya Xidməti”, “Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi”, “Vergilər Nazirliyi”, “Ədliyyə Nazirliyi”, “Xarici İşlər Nazirliyi”, “Dövlət Reklam Agentliyi”, “Milli Arxiv İdarəsi”, “Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi” və “Lisensiyalar və icazələr portalı”-nın ödəmələrini aid etmək olar.
- Kommunal və rabitə ödənişləri – bu kimi ödəmələrə “Azəristiliktəchizat ASC”, “Azəriqaz İB”, “Azərişiq ASC” və “AzərSu ASC”-nin ödəmələrini aid etmək olar.
- Məhkəmə ödənişləri – bu kimi ödəmələrə “Ali Məhkəmə”, “Rayon və şəhər məhkəmələri”, “Apellyasiya Məhkəmələri”, “Ağır cinayətlər məhkəmələri”, “Hərbi Məhkəmələr”, “Bakı şəhər məhkəmələri” və “İnzibati-İqtisadi Məhkəmələr”-in ödəmələrini aid etmək olar.
- Təhsil ödənişləri – bu kimi ödəmələrə “Polis Akademiyası”, “Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti”, “Seçenov adına Birinci MDTU Bakı Filialı” və “Dövlət İmtahan Mərkəzi”-nin ödəmələrini aid etmək olar.

- Kredit və lizinq ödənişləri – “Aqrolizinq ASC”, “Əmanətlərin Sığortalanması Fondu” və “İpoteka və Kredit Zəmanət Fondu”-nün ödəmələrini aid etmək olar.
- Sığorta ödənişləri - bu kimi ödəmələrə “İcbari Sığorta bürosu”-nün ödəmələrini aid etmək olar.
- Digər xidmət ödənişləri – “Daxili İşlər Nazirliyi”, “Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası”, “Dövlət Reklam Agentliyi”, “Elektron Hökumətin İnkişafı Mərkəzi”, “Azərişiq ASC”, “ASAN funksional xidmətləri”-nin digər ödəmələrini aid etmək olar.

III Fəsil NAĞDSIZ HESABLAŞMALARIN TƏTBİQİNİN İQTİSADI VƏ HÜQUQİ ƏSASLARI

3.1. Nağdsız ödənişlərin artırılmasının ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsirinin təhlili

Son illərdə ölkəmizdə əlverişli biznes mühitini formalaşdırmaq, makroiqtisadi sabitliyi qorumaq və qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək məqsədi ilə bir sıra ciddi addımlar atılmış və islahatlar həyata keçirilmişdir. İqtisadiyyatın əsas sahələri üzrə strateji yol xəritələri hazırlanmış, bir çox dövlət proqramları qəbul olunmuş, yaxın, orta və uzunmüddətli dövr üçün iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

İlk öncə, elektron ödənişlər makroiqtisadi fayda gətirirmi?

“Moody’s” şirkətinin analitikləri 2011 və 2015-ci illər arasında 70 ölkənin makroiqtisadi məlumatlarını təhlil edərək bu suala cavab verməyə cəhd göstərmişdir.

Analitiklər kart istehlakının adambaşına istehlaka təsirini hesablayaraq, mal və xidmət xərcləmələrində artımın istehlak və ÜDM üzərindəki təsirini ortaya çıxara bilmişdir (Cədvəl 3).

Bu göstəricilər 70 ölkədə də müxtəlif cür oldu. Azərbaycanda 2011-2015-ci illər ərzində kart istifadəsi ÜDM-nin artımına 0.03 % təsir etmişdir. Qonşu dövlətlərdən Türkiyədə 0.22 % və Rusiyada 0.33 % təsir göstərmişdir.

Rəqəmsal ödənişlərin istifadəsinin və tətbiqinin genişləndirilməsi nağd pulla bağlı xərclərin, iqtisadi dövriyyələri şəffaflaşdırmaqla, bank və müəssisələrin xərclərinin azalmasına gətirib çıxaracaq, bu da vergi bazasının, həmçinin müəssisələrin və əhəlinin maliyyə xidmətlərindən istifadəsinin genişləndirilməsinə, investisiya imkanlarının gücləndirilməsinə, bank sektorunun kreditləşməsinə və sonda iqtisadi artıma böyük təkan verəcəkdir.

Rəqəmsal texnologiyaların ödəniş xidmətlərində və maliyyə sahəsində tətbiq edilməsi bazar subyektlərinin öz ödənişlərini təhlükəsiz, rahat və az xərclə həyata keçirməsinə şərait yaradır. Bundan başqa qeyri-leqal iqtisadiyyatın

məhdudlaşdırılmasına, pul dövriyyələrinin bank sahəsinə daha geniş cəlb olunmasına, bankların kredit ehtiyatlarının artmasına və maliyyə vasitəçiliyinin artırılmasına da imkan verir (2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal Ödənişlərin Genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı).

Cədvəl 3: Kart istifadəsinin ÜDM-ə təsiri (2011-2015 illər üzrə ortalama faizlə ifadəsi)

Argentina	0.23	Greece	0.00	Netherlands	0.08	South Korea	0.04
Australia	0.19	Hong Kong	0.09	New Zealand	0.06	Spain	0.01
Austria	0.09	Hungary	0.25	Nigeria	0.03	Sri Lanka	0.04
Azerbaijan	0.03	India	0.07	Norway	0.05	Sweden	0.03
Belgium	0.04	Indonesia	0.05	Oman	0.10	Switzerland	0.06
Brazil	0.17	Ireland	0.20	Peru	0.21	Taiwan	0.09
Cambodia	0.05	Israel	0.00	Philippines	0.01	Thailand	0.19
Canada	0.10	Italy	0.12	Poland	0.19	Tunisia	0.00
Chile	0.23	Japan	0.04	Portugal	0.09	Turkey	0.22
China	0.05	Jordan	0.03	Puerto Rico	0.09	UAE	0.23
Colombia	0.11	Kazakhstan	0.02	Qatar	0.07	UK	0.11
Czech Republic	0.11	Kenya	0.03	Russia	0.33	Ukraine	0.07
Denmark	0.14	Kuwait	0.04	Rwanda	0.02	Uruguay	0.18
Egypt	0.01	Lebanon	0.05	Saudi Arabia	0.12	USA	0.12
Finland	-0.02	Malaysia	0.04	Serbia	0.12	Venezuela	0.30
France	0.03	Mexico	0.16	Singapore	0.10	Vietnam	0.14
Germany	0.08	Morocco	0.04	Slovakia	0.11	Emerging Markets	0.11
Ghana	0.03	Myanmar	0.02	South Africa	0.18	Developed Countries	0.08

Mənbə: Moody's Analytics, "The Impact of Electronic Payments on Economic Growth", 2016

Azərbaycanda iqtisadiyyatın şəffaflığının artırılması və nağdsız ödənişlərin genişləndirilməsi məqsədi ilə bir sıra qanunverçilik aktları qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilmişdir. Bu dəyişikliklərə görə, nağd qaydada ödəniş edilməsi məhdudlaşdırılan əməliyyatları nağd şəkildə ödəyən vergi ödəyicilərinə qarşı maliyyə sanksiyalarının tətbiqi üzrə və nağdlaşma əməliyyatlarının vergiyə cəlb olunması üzrə müvafiq maddələr əlavə olunmuşdur.

Həyata keçirilən islahatların nəticəsi kimi Mərkəzi Bank tərəfindən müasir texnologiya və proqram təminatlarına əsaslanan arxitektura malik Milli Ödəniş

Sistemi (MÖS) yaradılmışdır. 2017-ci il ərzində MÖS vasitəsilə aparılmış əməliyyatların ümumi həcmi son 5 illə müqayisədə 76.9 % yəni 91.4 milyard AZN artaraq 210.2 milyard AZN olmuşdur (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Elektron Statistik Məlumat Bazası və Analitik Hesabatlılıq Sistemi).

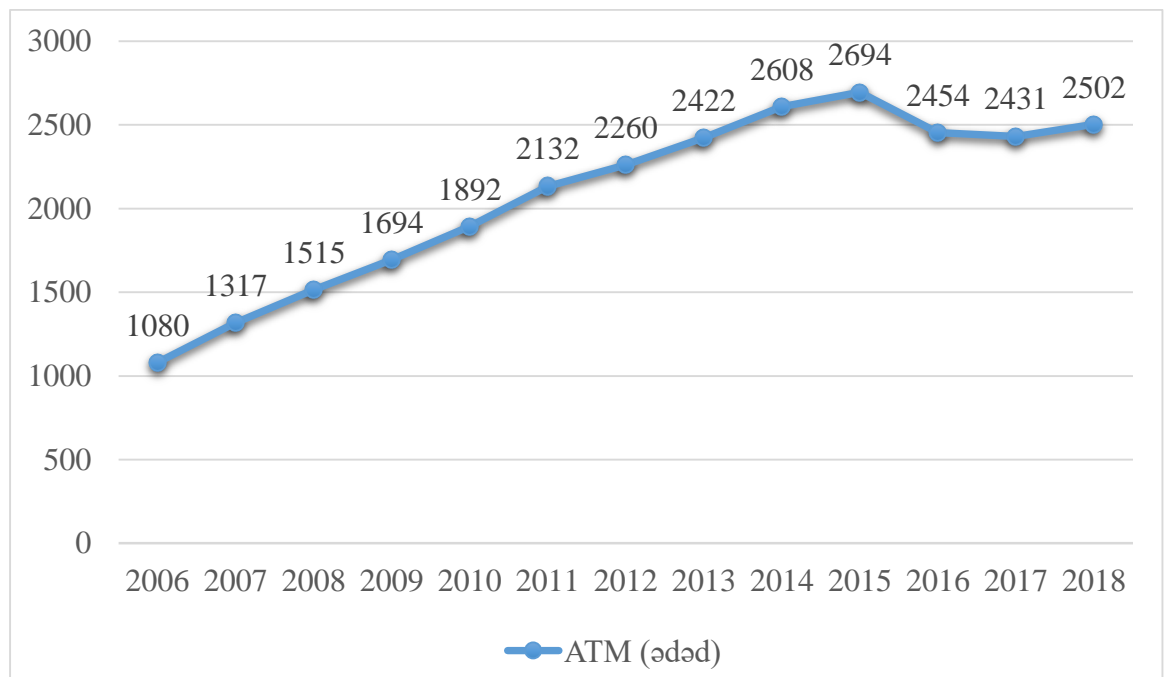
Nağdsız ödənişlərə keçid ölkə iqtisadiyyatına aşağıdakı kimi müsbət təsirlər göstərəcəkdir:

1. Pul nəşrinə çəkilən xərclər: Pul nəşri banka təsir edən birbaşa xərcdir. Ölkə əhalisinin bir çoxunun nağd əməliyyatlar həyata keçirən bir iqtisadi sistemdə dövlətin daha çox nağd pula ehtiyacı olur. Nəticədə isə pul nəşrinə olan maliyyə xərcləri artır. Əks halda isə bu xərclər aradan qalxır.
2. Təminat xərcləri: Ölkənin nağd pul ilə bağlı xərcləri yalnız onun nəşr edilməsi deyildir. Bundan başqa nəşr olunan pulların daşınması, saxlanması və təhlükəsizliyi üçün xərclər tələb olunur. Eyni zamanda saxta pulların aşkarlanması üçün lazım olan avadanlıqlarında alınması vacibdir. Digər əsas mənfi cəhəti isə müxtəlif yerlərdə ATM-lər vasitəsilə pulların paylanmasıdır.
3. Korrupsiyanın aradan qaldırılması və cinayətlərin aşkarlanmasına kömək etməsi: Pulların kartlarda saxlanması və hər bir kartın hesab nömrəsinin olması pul axınının haradan hara getdiyini aşkar etmək üçün asan vasitədir. Nağdsız iqtisadiyyatda bank hesabları vasitəsi ilə dövlət nəzarəti ələ almaqla korrupsiyanın qarşısı ala bilər. Nəticə etibarilə ölkə büdcəsinə əlavə gəlirlər daxil olar. Silahlı soyğun, adam qaçırma, narkotik və silah satışları, çirkli pulların yuyulması kimi cinayətləri aşkarlamasına və qarşısının alınmasına kömək edir. Çek və elektron ödəmələrin geniş və əsaslı istifadəsi mühitində cinayət əməliyyatları asanlıqla izlənilə bilər. Bütün terroristlərlə əlaqədar fəaliyyətlər nağd şəkildə və yüksək səviyyədə maliyyələşdirilir. Nağdsız iqtisadiyyat, hökumətə terroristlərə və terrorla əlaqəli fəaliyyətlərə pul köçürmələrinə nəzarət etməkdə kömək edir.

4. Leqal və şəffaf iqtisadi sistemin qurulması: Nağdsız iqtisadiyyat ölkədə leqal və azad rəqabətə söykənən iqtisadiyyatın formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bütün əməliyyatlar vergi qanunvericiliyinə uyğun bir şəkildə həyata keçirildikdə, ölkənin inkişafı istiqamətində davamlı maliyyə sisteminin qurulmasına səbəb ola bilər (Kamlesh, 2017).

Qrafik 5-ə nəzər salsaq görərik ki, Azərbaycanda ATM-lərin sayı 2006-cı ildə 1080 ədəd olmuşdur. Daha sonra təxminən 149.44 % artaraq 2015-ci ildə 2694 ədəd olmuşdur. 2017-ci ildə isə 2015-ci ilə nisbətən təxminən 9.76 % azalaraq 2431 ədəd olmuşdur. 2018-ci ildə ötən ilə nisbətən təxminən 2.92 % artaraq 2502 ədəd olmuşdur.

Qrafik 5: Azərbaycanda illər üzrə ATM sayı

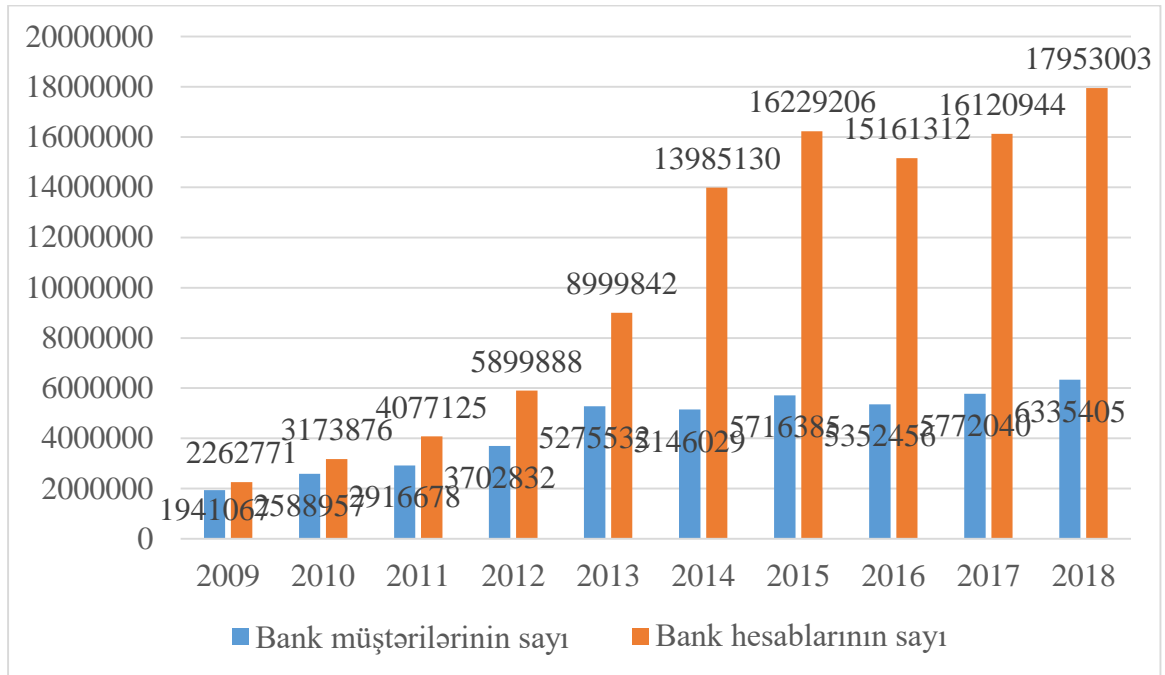


Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Elektron Statistik Məlumat Bazası və Analitik Hesabatlılıq Sistemi əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Azərbaycanda 2009-cu ildə müvafiq olaraq bank müştərilərinin sayı və bank hesablarının sayı 1941067 nəfər və 2262771 ədəd olmuşdur. 2015-ci ildə isə müvafiq olaraq təxminən 194 % və 617 % artmış və bank müştərilərinin sayı 5716385 və bank hesablarının sayı 16229206 ədəd olmuşdur.

2016-cı ildə ötən ilə nəzərən bank müştərilərinin sayı təxminən 6.37 % azalaraq 5352456 ədəd olmuş və bank hesablarının sayı isə təxminən 6.58 % azalaraq 15161312 ədəd olmuşdur.

Qrafik 6: Azərbaycanda bank müştərilərinin və bank hesablarının sayı



Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, “Elektron Statistik Məlumat Bazası və Analitik Hesabatlılıq Sistemi” əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

2018-ci ildə isə 2016-cı ilə nəzərən müvafiq olaraq bank müştərilərinin sayı təxminən 18.36 % və bank hesablarının sayı isə təxminən 18.41 % artmış və bank müştərilərinin sayı 6335405 və bank hesablarının sayı 17953003 ədəd olmuşdur (Qrafik 6).

3.2. Nağdsız hesablaşmalar ilə ÜDM və işsizlik arasındakı əlaqənin analizi

Azərbaycanda olan bəzi statistik məlumatları araşdırmaqla, onlar arasındakı asılılığı və əlaqəni öyrənməklə nağdsız dövrüyyənin iqtisadiyyata nə dərəcədə təsir etdiyini təhlil etmək olar. Nağdsız dövrüyyəyə aid olan bəzi statistik məlumatlarla bəzi makroiqtisadi məlumatların arasındakı əlaqənin nə dərəcədə sıx olduğunu

söylmək mümkündür. Bu analizin nəticəsində nağdsız hesablaşmaların artırılmasının iqtisadiyyata necə müsbət təsir edəcəyini bilmək olar. Bu əlaqənin öyrənilməsi üçün korrelyasiya əlaqəsindən istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Korrelyasiya əlaqəsinin düsturundan (1) istifadə etməklə Cədvəl 4-də olan verilənlər arasındakı korrelyasiya əmsalını tapmaq olar.

$$r_{xy} = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}} \quad (1)$$

Cədvəl 4: Azərbaycanda olan bəzi iqtisadi göstəricilər

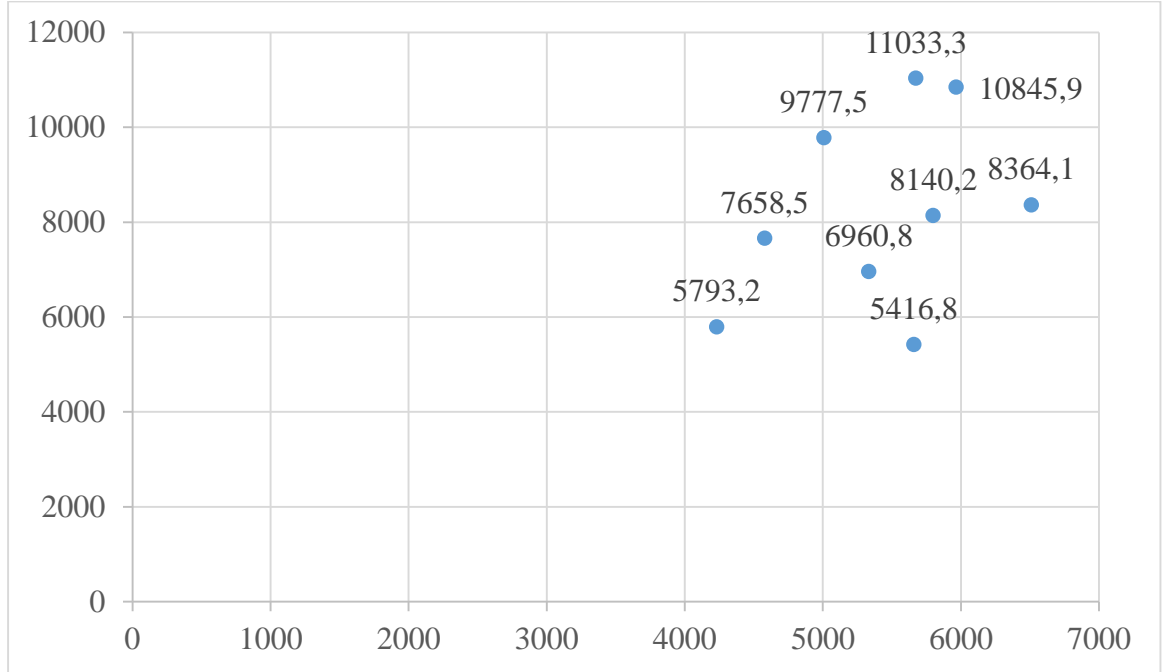
İllər	Ödəniş kartlarının sayı (milyon ədəd)	ÜDM (milyon manat)	ATM-lərdən nağd pulu çıxarılması əməliyyatlarının sayı (min ədəd)	Dövrüyyədə olan nağd pul (milyon manat)
2010	4231	42465	42768	5793.2
2011	4580	52082	45410	7658.5
2012	5008	54743.7	48118	9777.5
2013	5673	58182	51008	11033.3
2014	5965	59014.1	54453	10845.9
2015	5659	54380	56307	5416.8
2016	5334	60425.2	54888	6960.8
2017	5800	70337.8	59674	8140.2
2018	6511	79797.3	65772	8364.1

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Statistik bülleten, 01/2019

İlk öncə ödəniş kartlarının sayı ilə dövrüyyədə olan nağd pulun miqdarı arasındakı korrelyasiya əlaqəsini tapmaq. Bu əlaqəni tapmaq üçün yuxarıda göstərilən düsturdan (1) istifadə etdikdə korrelyasiya əmsalını $r = 0.3832$ olduğunu tapırıq. İki verilən arasında zəif müsbət xətti əlaqənin olduğu müşahidə olunur. Bu əlaqənin qrafik görünüşündə də açıq şəkildə əlaqənin zəif olduğunu görmək mümkündür (Qrafik 7). Bu o deməkdir ki, ödəniş kartlarının sayında olan artım dövrüyyədə olan nağd pulun artımına az da olsa təsir edir. İlkin olaraq düşünülməyən hipotez ödəniş kartlarının sayında olan artım dövrüyyədə olan nağd pulun həcmi

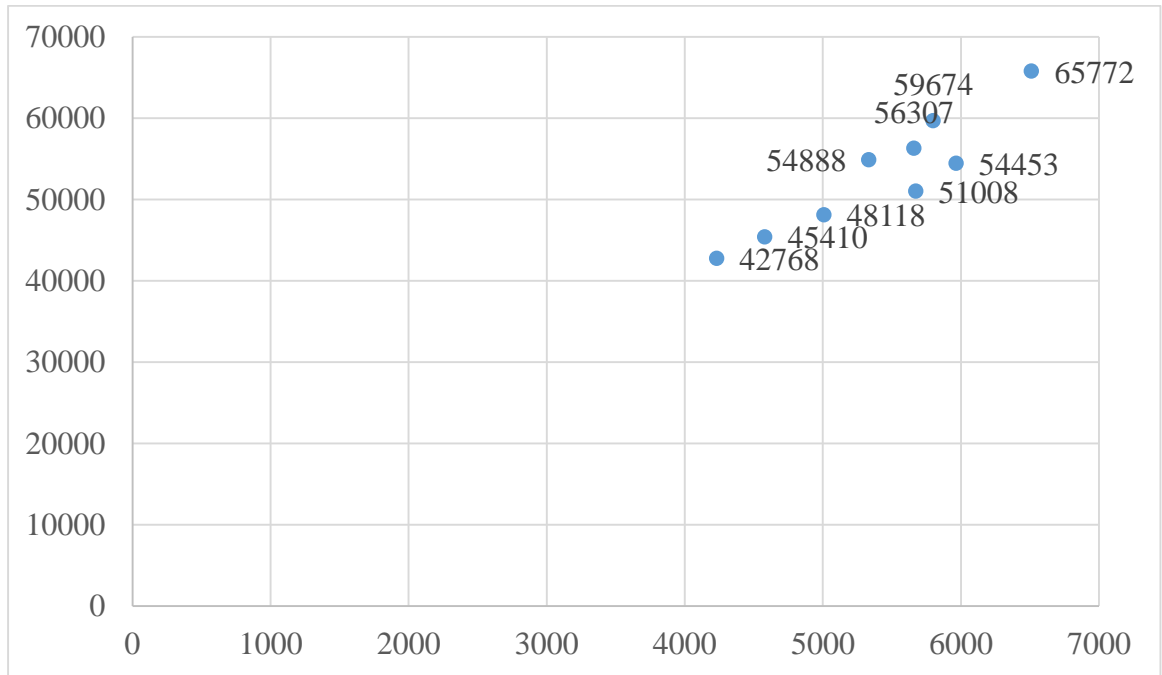
azaldacağı yönündə idi. Lakin bu iki verilən arasında olan korrelyasiya əmsalı əksini söyləyir.

Qrafik 7: Ödəniş kartlarının sayı ilə dövrüyyədə olan nağd pulun miqdarı arasındakı korrelyasiya əlaqəsi



Mənbə: Verilənlərə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Qrafik 8: Ödəniş kartlarının sayı ilə ATM-lərdən nağd pulun çıxarılmasının sayı arasındakı korrelyasiya əlaqəsi



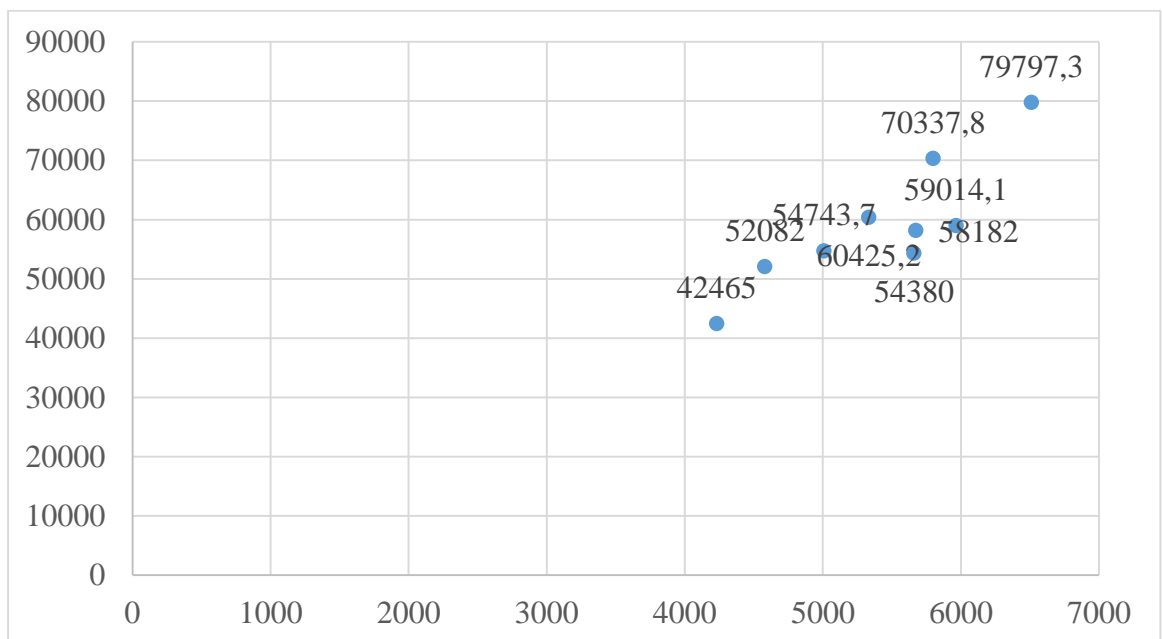
Mənbə: Verilənlərə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Daha sonra ödəniş kartlarının sayı ilə ATM-lərdən nağd pulun çıxarılmasının sayı arasındakı korrelyasiya əlaqəsini tapmaq. Düsturdan (1) istifadə edərək korrelyasiya əmsalın $r = 0.9265$ alarıq. Bu əmsal onu göstərir ki, iki verilən arasında güclü müsbət korrelyasiya əlaqəsi vardır. Bu əlaqənin qrafik görünüşündə də nöqtələrin düzülüşündən xətti əlaqənin olduğunu müşahidə etmək olar (Qrafik 8).

Buradan belə bir nəticə çıxır ki, ödəniş kartlarının sayında olan artım ilə paralel olaraq ATM-lərdən nağd pulun çıxarılması da artır. Alınan nəticədən əvvəl düşünülməmiş hipotez ödəniş kartlarının sayındakı artım ATM-lərdən nağd pulun çıxarılmasını azaldacağı yönündə idi. Alınan nəticələr bunun əksini göstərir. Nəticə bundan ibarətdir ki, ölkədə insanlar pullarını nağdlaşdırmağa meyillidirlər.

Ödəniş kartları ilə ÜDM arasındakı korrelyasiya əlaqəsini düsturdan (1) istifadə etdikdə $r = 0.8629$ əmsalını alarıq. Bu iki verilən arasında əlaqənin güclü olduğunu demək olar. Bu əlaqənin qrafik görünüşündə də xətti əlaqəni müşahidə etmək olar (Qrafik 9). Buradan belə bir nəticə çıxır ki, ödəniş kartlarının sayında olan artım ilə paralel olaraq ÜDM də artır. Alınan nəticədən əvvəl düşünülməmiş hipotez də bu yöndə idi.

Qrafik 9: Ödəniş kartları ilə ÜDM arasındakı korrelyasiya əlaqəsi



Mənbə: Verilənlərə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

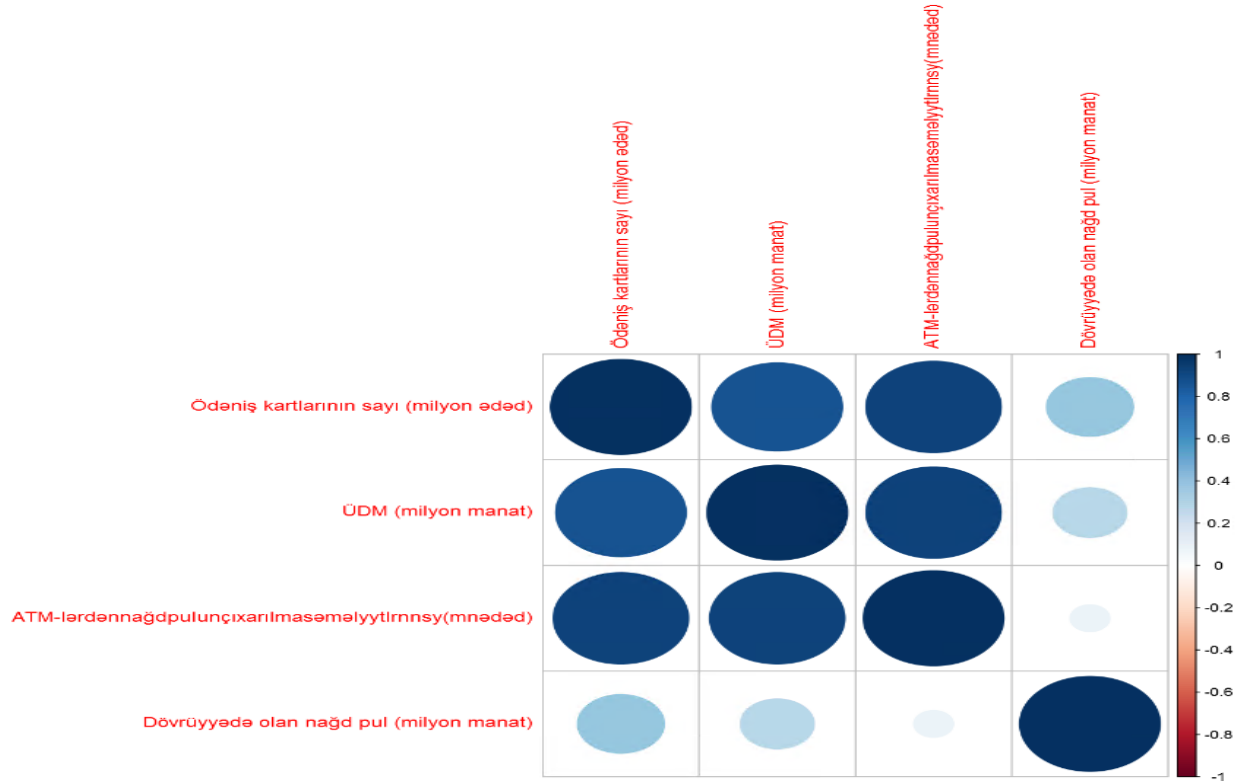
Ümumiyyətlə yuxarıda verilən Cədvəl 4-ün məlumatları arasında aşağıdakı kimi korrelyasiya əlaqəsi mövcuddur (Cədvəl 5). Şəkil 1 – də bu əlaqələr vizual şəkildə göstərilmişdir.

Cədvəl 5: Cədvəl 4-dəki verilənlər arasında korrelyasiya əlaqəsi

	Ödəniş kartlarının sayı (milyon ədəd)	ÜDM (milyon manat)	ATM-lərdən nağd pulun çıxarılması əməliyyatlarının sayı (min ədəd)	Dövrüyyədə olan nağd pul (milyon manat)
Ödəniş kartlarının sayı (milyon ədəd)	1	0.8629	0.9265	0.3832
ÜDM (milyon manat)	0.8629	1	0.9256	0.2273
ATM-lərdən nağd pulun çıxarılması əməliyyatlarının sayı (min ədəd)	0.9265	0.9256	1	0.0802
Dövrüyyədə olan nağd pul (milyon manat)	0.3832	0.2273	0.0802	1

Mənbə: Verilənlərə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Şəkil 1: Cədvəl 5 – dəki məlumatların vizual görünüşü



Mənbə: Alınan nəticələrə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Bunlardan başqa ödəniş kartlarının istifadəsinin işsizlik ilə nə kimi əlaqəsinin olduğunu öyrənmək olar. Bunun üçün Cədvəl 6 – dan istifadə edərək onlar arasında korrelyasiya əlaqəsini tapmaq olar.

Cədvəl 6: Azərbaycanda olan bəzi iqtisadi göstəricilər

İllər	Ödəniş kartlarının sayı (milyon ədəd)	Məşğul əhalinin sayı (min nəfər)	İşsiz əhalinin sayı (min nəfər)
2010	4231	4329.1	258.3
2011	4580	4375.2	250.9
2012	5008	4445.3	243.1
2013	5673	4521.2	236.6
2014	5965	4602.9	237.8
2015	5659	4671.6	243.7
2016	5334	4759.9	252.8
2017	5800	4822.1	251.7

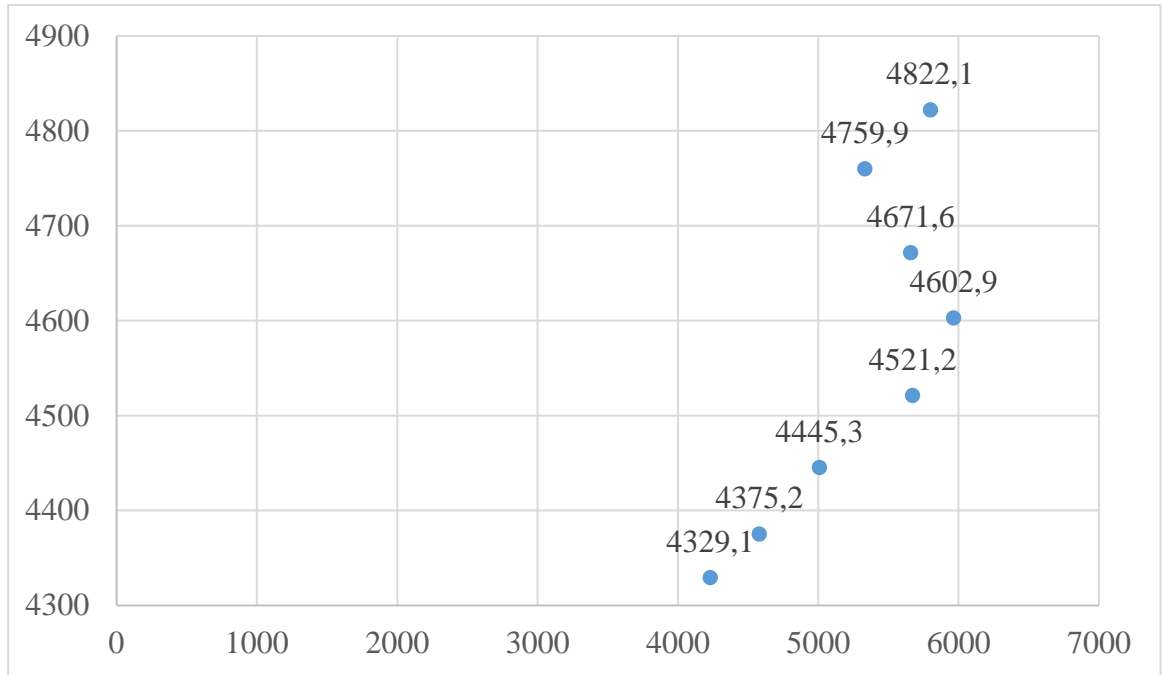
Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Statistik bülleten, 01/2019

Ödəniş kartlarının sayı ilə məşğul əhalinin sayı arasındakı korrelyasiya əlaqəsinin düsturuna (1) əsasən $r = 0.7774$ əmsalını alırıq. Burada güclü müsbət əlaqə mövcuddur. Bunlar arasındakı xətti əlaqəni qrafik görünüşdə də müşahidə etmək olar (Qrafik 10). Buradan belə bir nəticə çıxır ki, ödəniş kartlarının sayının artması ilə paralel olaraq məşğul əhalinin sayı da artır. Alınan nəticədən əvvəl düşünülməmiş hipotez də bu yöndə idi.

Ödəniş kartları ilə işsiz əhalinin sayı arasındakı korrelyasiya əlaqəsinə baxaq. Düsturdan (1) istifadə edərək $r = -0.6668$ əmsalını alırıq. Bu iki verilən arasında güclü mənfi korrelyasiya əlaqəsi mövcuddur. Verilənlər arasındakı mənfi əlaqənin mövcudluğunu qrafik görünüşdə də aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür (Qrafik 11). Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ödəniş kartlarının sayında olan artım işsiz əhalinin sayını azaldır. Həm də məşğulluq və işsizlik tərs mütənasib olduğundan məşğulluğun artması şəraitində işsizlik azalır. Alınan nəticədən əvvəl düşünülməmiş hipotez də bu yöndə idi.

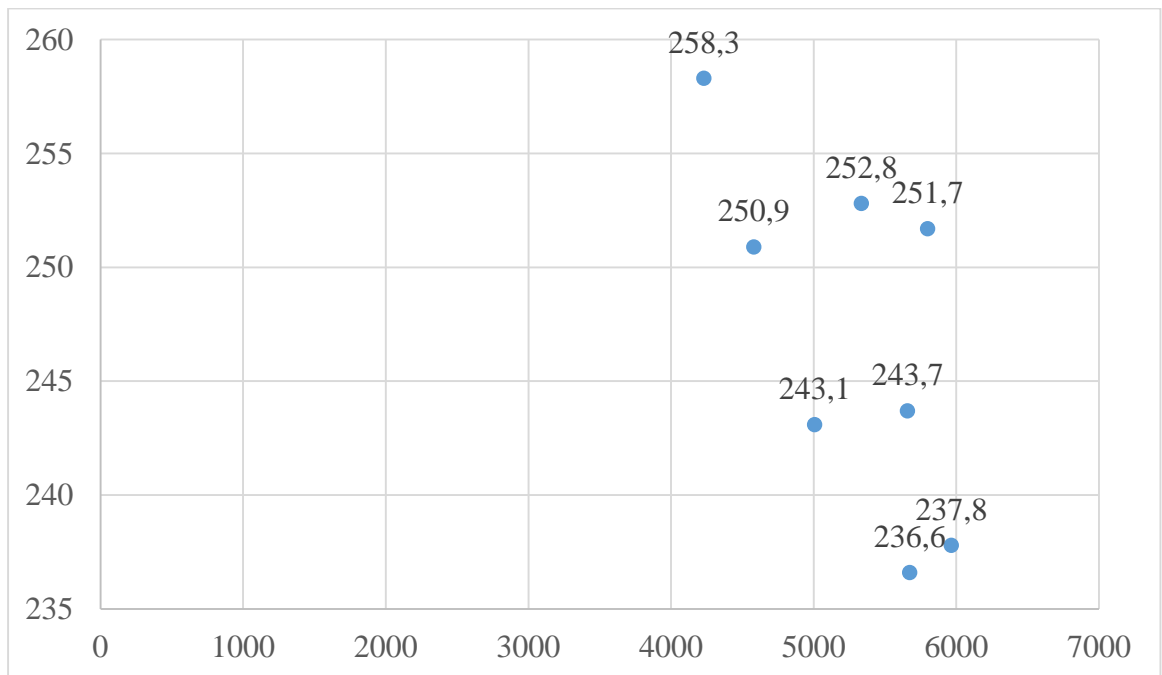
Yuxarıda verilən Cədvəl 6-nın məlumatları arasında aşağıdakı kimi korrelyasiya əlaqəsi mövcuddur (Cədvəl 7). Şəkil 2 – də bu əlaqələr vizual şəkildə göstərilmişdir

Qrafik 10: Ödəniş kartlarının sayı ilə məşğul əhalinin sayı arasındakı korrelyasiya əlaqəsi



Mənbə: Verilənlərə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Qrafik 11: Ödəniş kartları ilə işsiz əhalinin sayı arasındakı korrelyasiya əlaqəsi



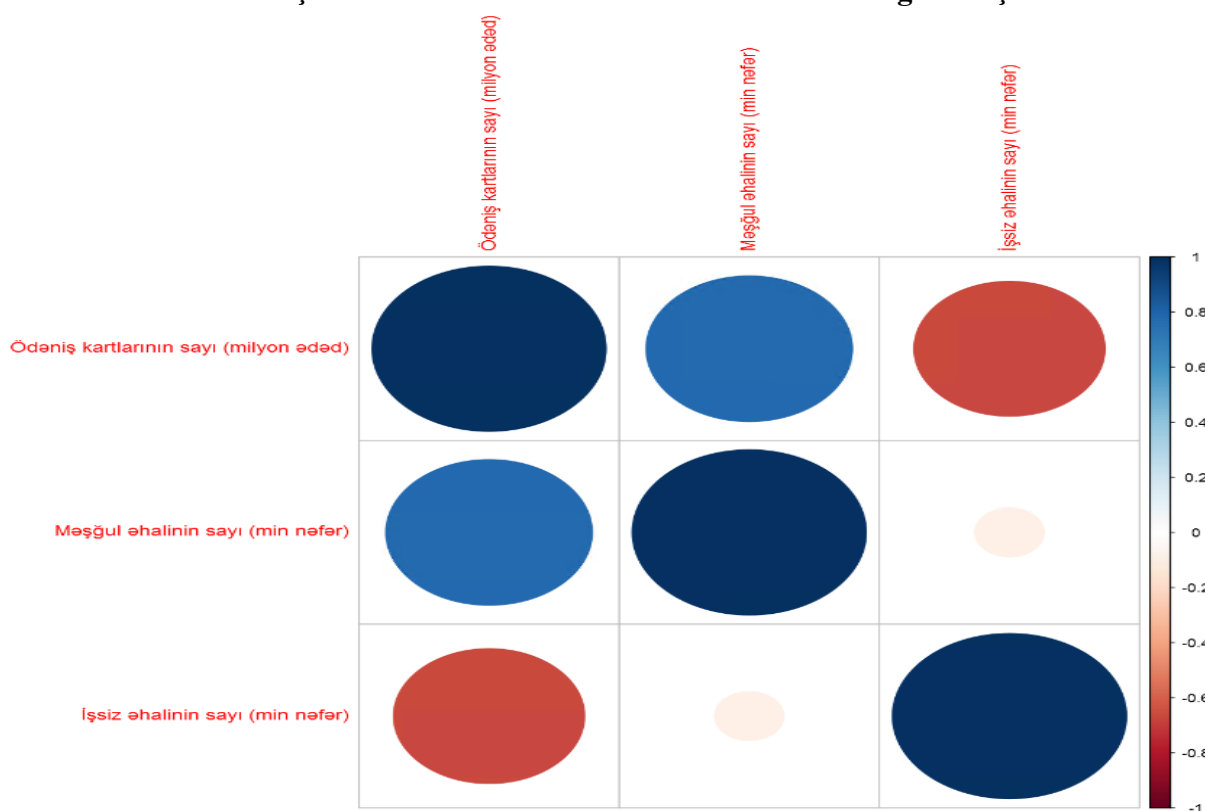
Mənbə: Verilənlərə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Cədvəl 7: Cədvəl 6-dakı verilənlər arasında korrelyasiya əlaqəsi

	Ödəniş kartlarının sayı (milyon ədəd)	Məşğul əhalinin sayı (min nəfər)	İşsiz əhalinin sayı (min nəfər)
Ödəniş kartlarının sayı (milyon ədəd)	1	0.7774	-0.6668
Məşğul əhalinin sayı (min nəfər)	0.7774	1	-0.0872
İşsiz əhalinin sayı (min nəfər)	-0.6668	-0.0872	1

Mənbə: Verilənlərə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Şəkil 2: Cədvəl 7 –dəki məlumatların vizual görünüşü



Mənbə: Verilənlərə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Bu analizlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ödəniş kartlarının sayında olan artım ÜDM artımı ilə düz mütənasibdir və bunlar arasında yüksək müsbət əlaqə mövcuddur. Ödəniş kartlarındakı artım eyni zamanda ATM-lərdən pul çıxarılma sayını artırmışdır. Nəticədə ödəniş kartlarındakı artım nağd pul dövrüyyəsində artırmışdır. Ölkə əhalisində ödəniş kartlarının artımının olmasına baxmayaraq, əhalinin hələ də ATM-lər vasitəsi ilə öz pullarını nağdlaşdırdığı müşahidə olunur.

Kartlar vasitəsi ilə verilən əmək haqqı, pensiya və digər məbləğlər vergi yayımlarının qarşısını alır və ÜDM artmasına səbəb olur.

Digər analizdə isə ödəniş kartlarının sayında olan artımın məşğulluğa və işsizliyə necə təsir göstərdiyi öyrənilmişdir. Nəticədə ödəniş kartlarının sayında olan artımı ilə məşğulluq arasında yüksək müsbət əlaqə olduğu müşahidə edilmişdir. Buna uyğun olaraq məşğulluğun artması işsizlik ilə tərs mütənəsb olduğundan ödəniş kartlarının sayında olan artım işsizliyi azaltmışdır.

3.3. Nağdsız hesablaşmalara aid göstəricilərin statistik proqnozlaşdırılması

Bu bölmədə nağdsız hesablaşmalara aid olan “ödəniş kartının sayı” göstəricisi proqnozlaşdırılacaqdır. Ödəniş kartlarının sayını gələcək dövrlər üçün proqnozlaşdıraraq. Bunun üçün ilk öncə aşağıda verilən Cədvəl 8-də olan məlumatlara nəzər yetirək. Buradan ödəniş kartlarının illər boyu artım tendensiyası göstərdiyini görə bilərik.

Cədvəl 8: İllər üzrə ödəniş kartlarının sayı

İllər (x)	Ödəniş kartlarının sayı (milyon ədəd) (y)
2010	4231
2011	4580
2012	5008
2013	5673
2014	5965
2015	5659
2016	5334
2017	5800
2018	6511

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Statistik bülleten, 01/2019

Daha sonra iki dəyişən arasında xətti reqressiya tənliyini yazaq. Burada dəyişənlər illər və ödəniş kartlarının sayıdır. Xətti reqrasiya tənliyinin düsturu (2) aşağıdakı kimidir.

$$y = \beta_0 + \beta_1 x \quad (2)$$

$$\beta_1 = \frac{SP}{SS_x} \quad (2.1)$$

$$\beta_0 = M_y - (\beta_1 * M_x) \quad (2.2)$$

$$SP = \sum x^2 - \left(\frac{(\sum x)^2}{n}\right) \quad (2.1.1)$$

$$SS_x = \sum(xy) - \left(\frac{(\sum x)(\sum y)}{n}\right) \quad (2.1.2)$$

$$M = \bar{x} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N x_i \quad (2.2.1)$$

Yuxarıdakı düsturlardan (2) istifadə edərək $M_x = 2014$ və $M_y = 5417.8889$ alırıq. Daha sonra $SP = 13418$ və $SS_x = 60$ nəticələrin alırıq. β_1 və β_0 dəyərləri isə müvafiq olaraq 223.63333 və - 444979.64444 olur. Xətti reqresiya tənliyi isə nəticə olaraq aşağıdakı kimi formalaşır (3).

$$y = 223.63333 x - 444979.64444 \quad (3)$$

Yuxarıda göstərilən xətti reqresiya tənliyinə əsasən (3) y-in təxmini alınan dəyərlərini tapmaq (Cədvəl 9).

Cədvəl 9: Reqresiya tənliyinin tətbiqi

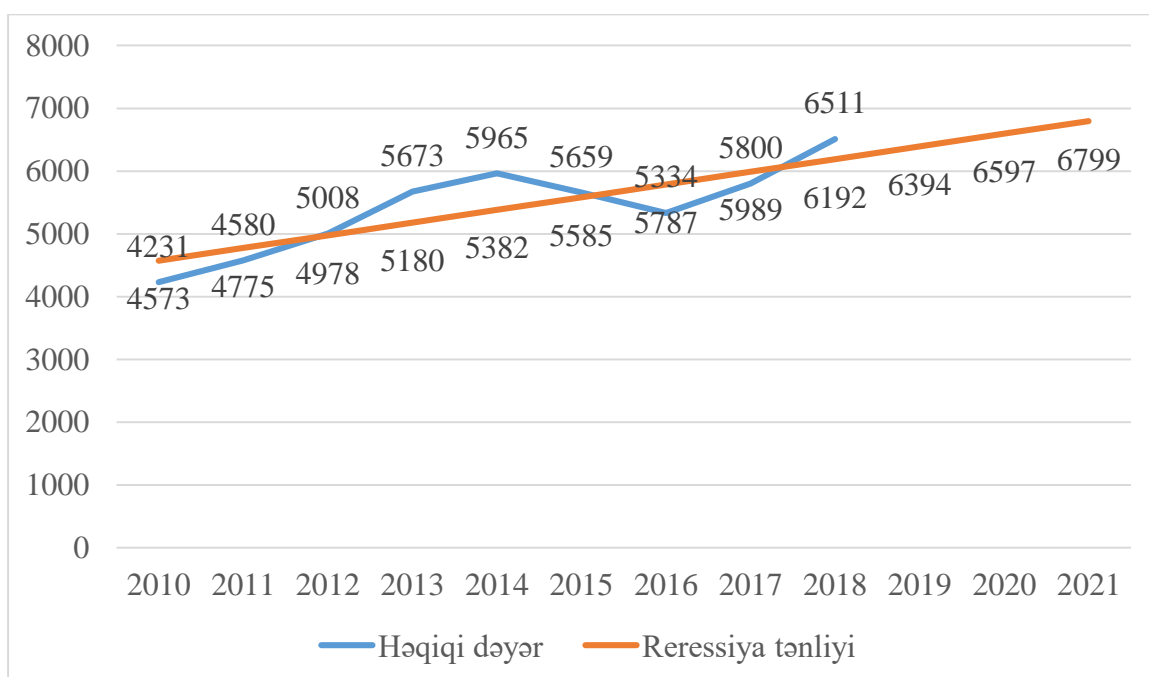
İllər (x)	Ödəniş kartlarının sayı (milyon ədəd) (y)	$y = 223.63333 x - 444979.64444$
2010	4231	4572.994
2011	4580	4775.351
2012	5008	4977.709
2013	5673	5180.066
2014	5965	5382.423
2015	5659	5584.78
2016	5334	5787.137
2017	5800	5989.494
2018	6511	6191.851
2019		6394.209
2020		6596.566
2021		6798.923

Mənbə: Verilənlərə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Alınan reqresiya tənliyindən və təxmini tapılan y-in qiymətlərindən sonra nəticələrə qrafik şəkildə nəzər yetirək (Qrafik 12). Burada həqiqi dəyər və təxmini

dəyər arasında xəta olduğu müşahidə olunur. Bu xətanı tapmaq üçün standart yayınmadan istifadə etmək daha məqsədə uyğundur.

Qrafik 12: Cədvəl 9-un qrafik görünüşü



Mənbə: Verilənlərə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

2010-2018 –ci illər arasında olan y-in standart yayınmasını tapaq. Bunun üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edək (4) .

$$\sigma = \sqrt{\frac{1}{N-1} \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2} \quad (4)$$

Burada $\sigma \approx 711$ alarıq. Standart yayınma tapıldıqdan sonra müvafiq olaraq y-in təxmini dəyərlərinə əlavə edib təxmini dəyərin standart yayınmasının yuxarı həddini tapaq və tapılan standart yayınmanı təxmini dəyərdən çıxıb təxmini dəyərin standart yayınmasının aşağı həddini tapaq. Burada 2019-cı il üçün təxmini dəyər 6394, yayınmanın aşağı həddini 5683 və yuxarı həddini isə 7105 alarıq. 2020-ci il üçün isə təxmini dəyəri 6596, yayınmanın aşağı həddini 5885 yuxarı həddini isə 7303 alarıq. 2021-ci il üçün təxmini dəyəri 6798, yayınmanın aşağı həddini 6087 və yuxarı həddini isə 7509 alarıq. Alınan nəticələr aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir (Cədvəl 10).

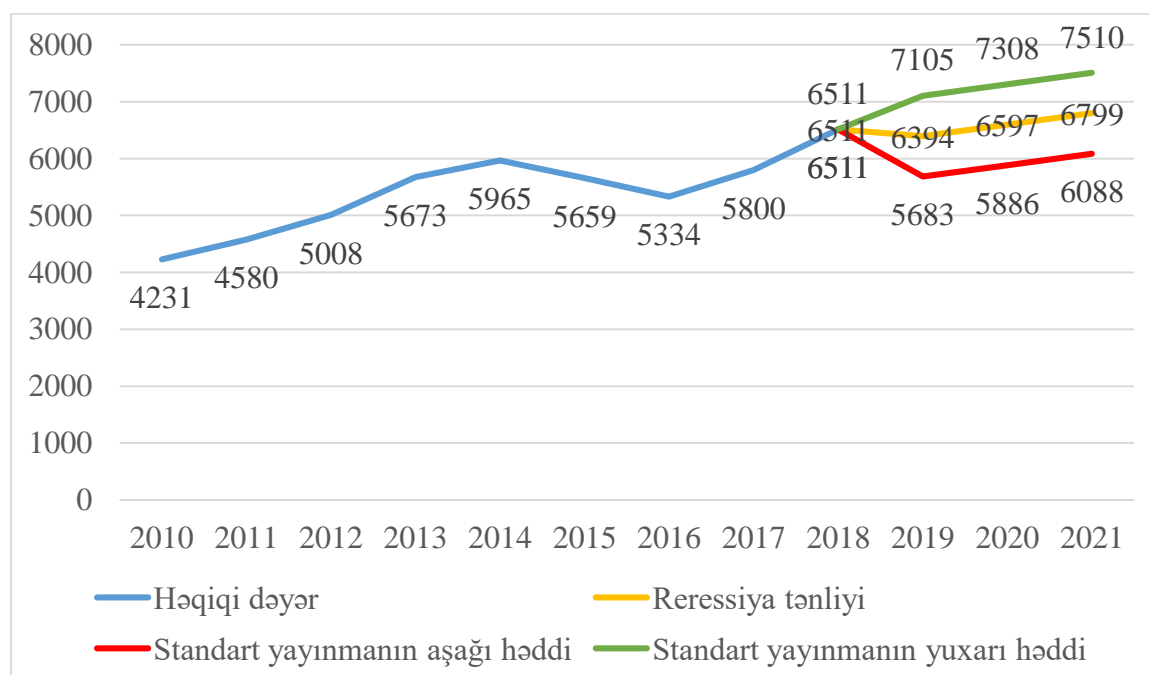
Cədvəl 10-da olan məlumatları qrafik şəkildə göstərdikdə isə 2019-2021-ci illər arasına tapılan təxmini dəyərləri və yayınma nəzərə alınaraq tapılan aşağı və yuxarı həddini görmək mümkündür (Qrafik 13).

Cədvəl 10: Standart yayınmanın tətbiqi

İllər (x)	Ödəniş kartlarının sayı (milyon ədəd) (y)	$y = 223.63333 x - 444979.64444$ (\hat{y})	Standart yayınmanın aşağı həddi ($\hat{y} + \sigma$)	Standart yayınmanın yuxarı həddi ($\hat{y} - \sigma$)
2010	4231	4572.994		
2011	4580	4775.351		
2012	5008	4977.709		
2013	5673	5180.066		
2014	5965	5382.423		
2015	5659	5584.78		
2016	5334	5787.137		
2017	5800	5989.494		
2018	6511	6191.851		
2019		6394.209	5683.209	7105.20
2020		6596.566	5885.566	7307.56
2021		6798.923	6087.923	7509.92

Mənbə: Verilənlərə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Qrafik 13: Cədvəl 10-un qrafik görünüşü



Mənbə: Verilənlərə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Digər bir proqnozlaşdırma üsulu olan “Holt Winter”-dən 95 % etibarlılıq dərəcəsi ilə istifadə etdikdə 2019-cı il üçün təxmini dəyər 6684, yayınmanın aşağı həddini 5966 və yuxarı həddini isə 7403 alarıq. 2020-ci il üçün isə təxmini dəyəri 6908, yayınmanın aşağı həddini 5941 yuxarı həddini isə 7875 alarıq. 2021-ci il üçün təxmini dəyəri 7132, yayınmanın aşağı həddini 5968 və yuxarı həddini isə 8296 alarıq. Alınan nəticələr aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir (Cədvəl 11). Cədvəl 11-də olan məlumatları qrafik şəkildə göstərdikdə isə 2019-2021-ci illər arasına tapılan təxmini dəyərləri və yayınma nəzərə alınaraq tapılan aşağı və yuxarı həddini görmək mümkündür (Qrafik 14).

Cədvəl 11: “Holt Winter” üsulu

İllər (x)	Ödəniş kartlarının sayı (milyon ədəd) (y)	Təxmini dəyər (\hat{y})	Etibarlılıq dərəcəsinin aşağı həddi	Etibarlılıq dərəcəsinin yuxarı həddi
2010	4231			
2011	4580			
2012	5008			
2013	5673			
2014	5965			
2015	5659			
2016	5334			
2017	5800			
2018	6511	6511	6511	6511
2019		6684.5567	5966.08	7403.03
2020		6908.6767	5941.59	7875.77
2021		7132.7967	5968.64	8296.95

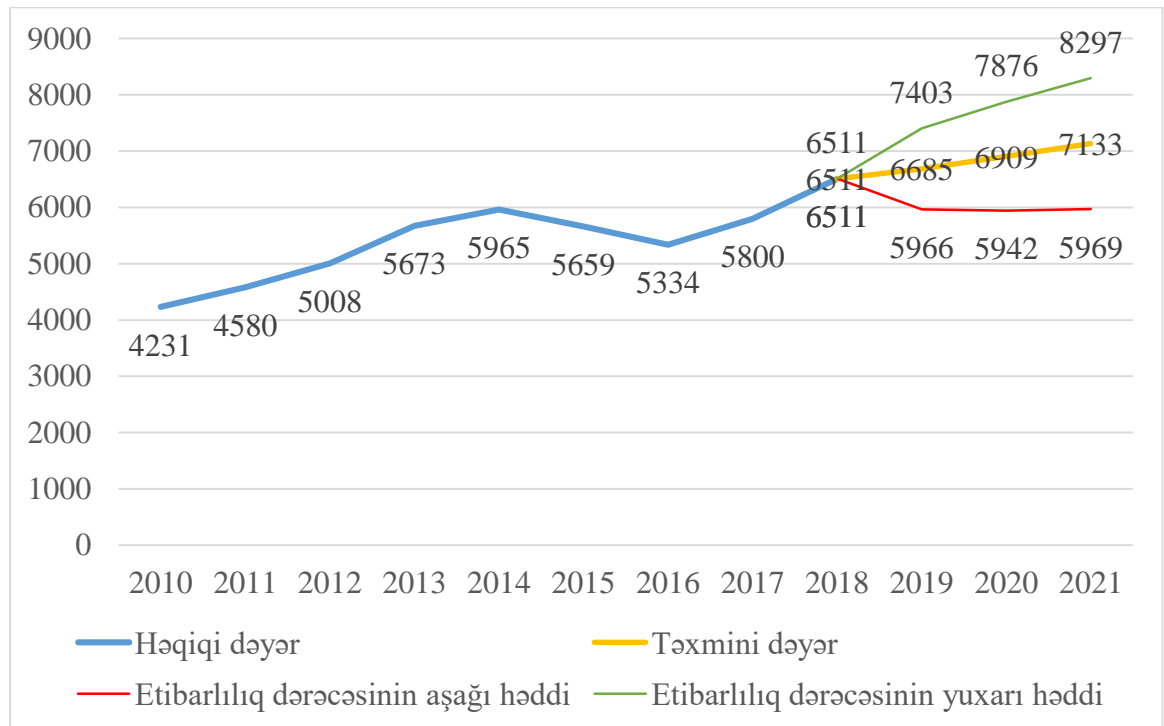
Mənbə: Verilənlərə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Aparılan hipotetik reqressiya və standart yayınma təhlillərindən sonra belə nəticəyə gəlmək olar ki, 2021 –ci ildə ödəniş kartlarının sayı 2018 –ci ilə nisbətən 6.50 % azalaraq aşağı həddinin 6087.923 milyon ədəd və 2018 –ci ilə nisbətən təxminən 15.34 % artaraq yuxarı həddinin 7509.923 milyon ədəd olacağı proqnozlaşdırılır.

Digər hipotetik analiz olan “Holt Winter” analizinə görə isə 95 % etibarlılıq dərəcəsi ilə 2021 –ci ildə ödəniş kartlarının sayı 2018 –ci ilə nisbətən 8.32 %

azalaraq aşağı həddinin 5968.64 milyon ədəd və 2018 –ci ilə nisbətən təxminən 27.42 % artaraq yuxarı həddinin 8296.95 milyon ədəd olacağı proqnozlaşdırılır.

Qrafik 14: Cədvəl 11-in qrafik görünüşü



Mənbə: Verilənlərə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Bu proqnozlar göstərir ki, ölkədə artacaq olan ödəniş kartlarının sayı həm ÜDM məhsulun artmasına gətirib çıxaracaq həm də məşğulluğun artması ilə işsizliyi azaldacaqdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən islahatlar nəticəsində nağd hesablaşmaların məhdudlaşdırılması və məbləğinin azaldılması maliyyə nəzarətini gücləndirmiş, çirkli pulların yuyulmasının, vergidən yayınmaların, saxta pulların tədavülünün və dövrüyyəsinin qarşısını almış və ÜDM-ə olan daxilolmaları artırmışdır. Bundan başqa araşdırmalar göstərir ki, banklar tərəfindən həyata keçirilən stimullaşdırma tədbirləri nağdsız hesablaşmaları artırmışdır. Proqnozlardan da görüldüyü kimi nağdsız hesablaşmalar artmaqda davam edəcəkdir.

Beynəlxalq təcrübədə isə praktiki cəhətdən nağd hesablaşmaları məhdudlaşdırma yolları daha da genişdir. Beynəlxalq təcrübədə mobil bankçılığın və internet bankçılığının artırılmasında da yüksək işlər görülmüşdür. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən alınan digər bir nəticə isə bundan ibarətdir ki, nağdsız hesablaşmaların artırılması yalnız insanların iqtisadi vərdişlərini dəyişdirmək və infrastrukturunu yaxşılaşdırmaqdan asılı deyildir. Bir çox ölkələrdə nağd hesablaşmalara problem kimi deyil daha çox kölgə (bəyan edilməmiş) iqtisadiyyatının törəməsi kimi baxırlar. Bu səbəbdən də nağdsız hesablaşmaların inkişaf etdirilməsinə əmək münasibətlərində olduğu kölgə iqtisadiyyatı ilə mübarizə kimi baxılması daha məqsədəuyğun olardı.

Araşdırma, analiz və proqnozların aparılması və beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsindən sonra nağdsız hesablaşmaların stimullaşdırılması və nağd hesablaşmaların məhdudlaşdırılması üçün aşağıdakı təklifləri irəli sürmək məqsədəuyğundur:

1. Bütün kommunal ödənişlər və dövlət rüsumlarının yalnız nağdsız şəkildə qəbul edilməsi və ya nağdsız ödənişlər üçün ümumi ödəniləcək məbləğin müəyyən bir hissəsi həcmində güzəşt edilməsi;
2. Fiziki şəxslərin kommertiya banklarında olan depozitləri üzrə faizlərinin nağdsız şəkildə ödənilməsi, eyni zamanda yalnız nağdsız qaydada istifadə edilməsi sisteminin yaradılması və nəzarət edilməsi;

3. Kommersiya bankları tərəfindən müştərilərə verilən istehlak kreditlərinin nağdsız şəkildə istifadə edilməsi zamanı kreditin güzəştli faizlərlə verilməsi sisteminin yaradılması və nəzarət edilməsi;
4. Mal və xidmət təklif edən obyektlərin aylıq dövriyyələrinin çox hissəsi nağdsız əməliyyatlar təşkil edərsə həmin sahibkarlara gəlir (mənfəət) vergisində güzəştlərin tətbiq olunması;
5. Elektron hesablaşmaların stimullaşdırılması üçün kredit və debet kartları vasitəsilə edilən ödənişlərdə bonusların tətbiq edilməsi. Yanacaq doldurma məntəqələrində kredit və ya debet kartı vasitəsilə ödəniş edən şəxslərə bonus kartının verilməsi və ödənilən ümumi məbləğin kiçik bir hissəsinin həmin karta yüklənməsi;
6. Ödəniş kartları vasitəsilə ödənişi qəbul etməməsinə görə sahibkarlara inzibati cəza tədbirlərinin tətbiq olunmasını nəzərdə tutan qanunun qəbul edilməsi;
7. Mobil telefonlar vasitəsilə həyata keçirilən ödənişlərin genişləndirilməsi üçün NFC (Near Field Communication) sisteminin tətbiqi;
8. Gəlirdən çıxılmayan bəzi xərclərin yalnız nağdsız şəkildə ödənilməsi halında gəlirdən çıxılmasının mümkünlüyü;

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, Elektron Statistik Məlumat Bazası və Analitik Hesabatlılıq Sistemi
2. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi, Beynəlxalq Münasibətlər İdarəsi, Beynəlxalq Təcrübələr və İnnovasiyalar Şöbəsi, Elektron Ticarətdə Ödəniş Sistemləri, 2015
3. Bəşirov R.A, Bank işi, 2014
4. 2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal Ödənişlərin Genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı

Xarici dildə

1. American Bankruptcy Law Journal, The Effect of Bapcpa On Credit Card Industry Profits and Prices, 2009
2. Ashike H., Cashless Economy can Reduce Risk of Carrying Huge Cash, 2011
3. Chae J. S. U., Hedman J., Business Models for NFC based mobile payments, Journal of Business Models, 2015
4. Dr. Neetu Kumari, Jhanvi Khanna, Cashless Payment: A Behaviourial Change To Economic Growth, 2017
5. Eldar Rafailov, Non-cash payments, 2015
6. Evans D. S., Schmalensee R., Paying with plastic: the digital revolution in buying and borrowing: MIT Press, 2005
7. Kamlesh, Impact of Cashless Payment on Economy Growth, 2017
8. Keck J.A., Benefits of online bill payment, 2011
9. Łukasz Goczek, Bartosz Witkowski, Determinants of non-cash payments - Economic Institute Warsaw, 2015
10. Niina Mallat, Exploring consumer adoption of mobile payments: A qualitative study, The Journal of Strategic Information Systems, 2007

11. Moodys Analytics, The Impact of Electronic Payments on Economic Growth, 2016
12. Okoye P.V.C., Raymond Ezejiofor, An Appraisal of Cashless Economy Policy in Development of Nigerian Economy, Research Journal of Finance and Accounting, 2013
13. Peter Sands, Haylea Campbell, Tom Keatinge, Ben Weisman, Limiting the Use of Cash for Big Purchases Assessing the Case for Uniform Cash Thresholds, 2017
14. Pradeep, Danish Ather, E-Cash Payment System, 2016
15. Premchand A., A. Choudhry, Future of Payments – ePayments, International Journal of Emerging Technology and Advanced Engineering, 2015
16. Slawsky J. H., Zafar S., Developing and Managing a Successful Payment Cards Business: Gower Publishing, Ltd, 2005
17. Woodford, Interest and Price: Foundation of a Theory of Monetary Policy, Princeton University Press, 2003
18. World Cash Payment, 2018
19. World Payment Report, 2014
20. Xiao Xiao, Jonas Hedman, Emma Runnemark, Use of Payment Technology: A Perspective Based on Theory of Consumption Value, 2015
21. Zwass V., Electronic commerce: structures and issues. International Journal of Electronic Commerce, 1996

İnternet resurslari

1. <https://banco.az/az/news/cash-back-nedir>, 2019
2. <https://banker.az/cash-back-imkani-n%C9%99dir-v%C9%99-hansi-banklarin-hansi-plastik-kartlarinda-var/>, 2019
3. <http://www.taxes.gov.az/uploads/2017/PV/nagdsiz.pdf>, 2019
4. https://azertag.az/xeber/Nagdsiz_odenislerin_genislendirilmesi_uchun_elave_tedbirler_gorulecek-1110016, 2019
5. https://transparency.az/vergi_-m%C9%99c%C9%99il%C9%99sin%C9%99-d%C9%99yisiklikl%C9%99rin-izahi/, 2019

6. https://www.pashabank.az/corporate_documentary_operations,782/lang,az/,
[2019](#)
7. <http://banco.az/az/news/bu-plastik-kartlarla-hem-xercleyib-hem-de-qazanirsiniz>, 2019
8. <https://www.investopedia.com/terms/m/mobile-wallet.asp>, 2019
9. <https://blog.moneyemail.me/worlds-most-cashless-countries/>, 2019
10. <https://computer.howstuffworks.com/question332.htm>, 2019
11. <http://economictimes.indiatimes.com/wealth/spend/going-cashless-is-it-goodforyou/articleshow/55908649.cms>

CƏDVƏLLƏRİN SİYAHISI

Cədvəl 1: Nağdsız ödənişlərdən ən çox istifadə edən ölkələr	30
Cədvəl 2: Azərbaycanda “cashback” xidməti təklif edən banklar	38
Cədvəl 3: Kart istifadəsinin ÜDM-ə təsiri (2011-2015 illər üzrə ortalama faizlə ifadəsi)	43
Cədvəl 4: Azərbaycanda olan bəzi iqtisadi göstəricilər	47
Cədvəl 5: Cədvəl 4-dəki verilənlər arasında korrelyasiya əlaqəsi	50
Cədvəl 6: Azərbaycanda olan bəzi iqtisadi göstəricilər	51
Cədvəl 7: Cədvəl 6-dakı verilənlər arasında korrelyasiya əlaqəsi	53
Cədvəl 8: İllər üzrə ödəniş kartlarının sayı	54
Cədvəl 9: Reqresiya tənliyinin tətbiqi	55
Cədvəl 10: Standart yayınmanın tətbiqi	57
Cədvəl 11: “Holt Winter” üsulu	58

ŞƏKİLLƏRİN SİYAHISI

Şəkil 1: Cədvəl 5 – dəki məlumatların vizual görünüşü	50
Şəkil 2: Cədvəl 7 –dəki məlumatların vizual görünüşü	53

QRAFİKLƏRİN SİYAHISI

Qrafik 1: Azərbaycanca olan POS terminallar	33
Qrafik 2: Azərbaycanca olan debet və kredit kartlarının sayı	34
Qrafik 3: Debet və kredit kartları ilə aparılan əməliyyatların sayı	35
Qrafik 4: Debet və kredit kartları ilə aparılan əməliyyatların həcmi	36
Qrafik 5: Azərbaycanda illər üzrə ATM sayı	45
Qrafik 6: Azərbaycanda bank müştərilərinin və bank hesablarının sayı	46
Qrafik 7: Ödəniş kartlarının sayı ilə dövrüyyədə olan nağd pulun miqdarı arasındakı korrelyasiya əlaqəsi	48
Qrafik 8: Ödəniş kartlarının sayı ilə ATM-lərdən nağd pulun çıxarılmasının sayı arasındakı korrelyasiya əlaqəsi	48
Qrafik 9: Ödəniş kartları ilə ÜDM arasındakı korrelyasiya əlaqəsi	49
Qrafik 10: Ödəniş kartlarının sayı ilə məşğul əhalinin sayı arasındakı korrelyasiya əlaqəsi	52
Qrafik 11: Ödəniş kartları ilə işsiz əhalinin sayı arasındakı korrelyasiya əlaqəsi	52
Qrafik 12: Cədvəl 9-un qrafik görünüşü	56
Qrafik 13: Cədvəl 10-nun qrafik görünüşü	57
Qrafik 14: Cədvəl 11-in qrafik görünüşü	59